

KÖZLEMÉNYEK

17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában. 16–17. századi énekeskönyveink példányából a történelmi körülmények, a gyakori használat, a kis példányszám miatt kevés maradt korunkra. Vannak olyan énekeskönyv-kiadások is, amelyeknek megvoltára korabeli vagy későbbi hivatkozások alapján derül fény. Több olyan kiadás van, melynek csupán egy példánya maradt fenn, és az is sokszor hiányos. Feltevéseink és következtetéseink így szükségszerűen módosulhatnak az előkerülő kiadások nyomán. A 17. század elejéről két olyan énekeskönyvet ismerünk,¹ mely meghatározó szerepet játszott a további énekeskönyv-kiadásokban. Mindkettőből csak egy-egy unikum példányt ismerünk. Újfalvi Imre volt a szerkesztője az elsőnek, híres előszavából csak egyik tervét említ meg. Újfalvi az előszóban² hiányolta a teljes magyar verses zsolnárfordítást. A *Zsolnárkönyvet*, svájci mintára, néhány *Bibliából* szerzett énekkel együtt gyülekezeti énekeskönyvként önmagában is elegendőnek tartotta volna, de erre még várni kellett, hiszen a teljes *Zsolnárkönyv* még nem született meg. Ének-kiadás tervezetében az első helyen olyan templomi, három részes gyűjteményt javasolt, melynek első része a graduál, a szertartási énekekkel, második része az általa szerkesztett gyülekezeti énekeskönyv, élén a zsolnárokkal, harmadik része pedig a szintén általa szerkesztett temetési énekeskönyv lett volna. Újfalvi fenti terve, úgy tűnik, teljesen csak az 1635-ös lőcsei kiadás felépítésében (RMNy 1628) valósult meg. A lőcsei énekeskönyvben, a közös protestáns és evangélikus énekkincset összegyűjtve, megváltoztatott sorrendben az Újfalvi által javasolt énekeskönyvrészek és a teljes zsolnárfordítás együtt találhatóak meg: az első rész a gyülekezeti énekeskönyv, élén a zsolnárokkal, a második rész a teljes *Zsolnárkönyv* Szenci Molnár Albert fordításában, a harmadik rész a graduált helyettesítő himnuszok,³ a negyedik rész pedig a temetési énekeskönyv. Az evangélikus nyomdában megjelenő énekeskönyv, mint a címlap is mutatja, forrásának vallotta mind a református, mind az evangélikus énekeskönyveket. „*Mostan újonna(n), és, (a' mi az első s-utolsó részt, az az, a' közönséges és Halott Enekeket illeti) bővebben, hogy ne(m) mint ennek előtte Debreczenben és Bártphán kibocsátattak.*” Létrejött a protestáns énekeskönyveknek az a típusa, melyet egyaránt használhattak az evangélikus és a református hívek is. Ezt a típust a továbbiakban egyszerűen protestánsnak fogom nevezni.⁴ (Heltai János hívta fel a figyelmemet a felső-dunamelléki irénikus mozgalomra. Elképzelhetőnek tartja, hogy a felső-dunamelléki irénikus törekvések szerepet játszottak a lőcsei 1635-ös egységes protestáns énekeskönyv létrehozásában. Pécseli Király Imre irénikus kátéja szintén Lőcsén jelent meg, 1635-ben (RMNy 1630), Samarjai irénikus *Agendája* pedig

¹ RMNy 886 és RMNy 1628.

² BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla: *Régi Magyarországi Nyomtatványok II. 1601–1635.* Bp. 1983. A továbbiakban: RMNy 886: ()4r és ()()r.

³ „ISTENES HYMN[USOK] MELLYEKKEL AZ MAGYAR REFORMALTATOT ECCLESIAKBAN ELNEK. Mostan. AZ EGYÜGYÜEB ECCLESIAK kedve-ért, a' mellyekben az Graduálnak szerit nem tehetik, a' Debreczeni Psalterium mellé rövidede(n) adattattak.”

⁴ Az unitárius énekeskönyvek, bár sok ponton érintkeznek a többi protestáns énekeskönyvtípussal, mégis külön úton járnak, így dolgozatomban nem foglalkozom velük.

Lőcsén, 1636-ban (RMK I, 662).⁵ Az ellenreformáció idején a közös protestáns énekkincsnek nagy megtartó szerepe volt, egyes esetekben pedig a kereskedelmi szempontok is szerepet játszhattak.)

A lőcsei énekeskönyv (RMNy 1628) nyomán módosított protestáns énekeskönyv-kiadás indult meg.⁶ Az 1635 után Bártfán, Debrecenben, Kassán, Kolozsvárott, Lőcsén és Váradon megjelenő énekeskönyveknek lényegében azonos volt a szerkezete és a törzsanyaga: első a graduált helyettesítő hymnus-rész, az *Öreg Graduál* (RMK I, 658) Keserői Dajka János által javított hymnus-verziói szerint, második a gyülekezeti énekeskönyv, harmadik a halotti énekek,⁷ negyedik részként csatlakozhatott hozzá egy rövid imádság-gyűjtemény, illetve kiadói kolligátumként Szenci Molnár *Zsoltárkönyv*-fordítása vagy Siderius kátéja.⁸ A szakirodalom nagy része korábban a fenti énekeskönyveket az előszót író református Gönczi György nyomán egységesen Gönczi-félenek jelölte. Később Gönczi György szerepe tisztázódott, így elhagyták nevét, majd elkülönítették ezen énekeskönyveknek az ún. felvidéki evangélikus vonalát.⁹ Az énekeskönyvek kölcsönhatását, törzsanyagát és szerkezetét tekintve én inkább, Payr Sándort követve, a kor énekeskönyveinek „testvéri közösségét”¹⁰ hangsúlyoznám. Összehasonlításként álljon itt az evangélikus nyomdában, Lőcsén 1654-ben megjelenő (RMK I, 890), és a református nyomdában, Váradon 1654-ben kiadott énekeskönyv (RMK I, 895) szerkezete (a halotti ének részt figyelmen kívül hagyjuk), énekeinek száma:

Részek	Lőcse 1654	Várad 1654	Közös énekek
I. Hymnus-rész	86	78	77
	+ Litanía maior		
	responsoriumok		
	versiculusok		
	benedictiók		
	+ kották ¹¹		
II. Dicséret-rész			
II. 1. Zsoltár	103	99	99
II. 2. Ünnepi ének	93	72	72
II. 3. Káté-ének	15	14	12
II. 4. Különféle	91	66	64
Összesen:	388	329	324+3 ¹²

⁵ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. I. Bp. 1879. A továbbiakban: RMK I.

⁶ Az 1635-ös énekeskönyvvel a fentiekől eltérő módon összefüggő evangélikus gyűjteményeket I. H. HUBERT Gabriella: *Gyülekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban?* = *IK XCIII* (1989). 305. A cikkben vázolt énekeskönyv-háló javított, teljesebb változatát készülő énekeskönyv-kiadástörténetemben fogom közölni.

⁷ A halotti ének-rész elmaradhatott, vagy más sorrendben, külön címlappal, Újfalvi Imre előszavával jelenhetett meg a kolligátumban.

⁸ A Siderius-katé csak református használatú kolligátumban fordulhatott elő.

⁹ Legutóbb CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Gyülekezeti és graduális énekítés*. In: *Magyarország Zenetörténete II. 1541–1686*. Bp. 1990. 193–194.

¹⁰ PAYR Sándor: *Testvéri közösség magyar protestáns énekeskönyveinkben*. In: *Kálvin és a kálvinizmus*. Debrecen, 1936. 403–435.

¹¹ A lőcsei kiadások közül még egy, az 1675-ös (RMK I, 1183) ad kottákat.

¹² Három ének mindkettő énekeskönyvben előfordul, a gyűjteménynek más-más részeiben.

Vitathatatlan, hogy a lőcsei énekeskönyv nagyobb számú, sokszor evangélikus eredetű éneket tartalmaz. A gyülekezeti énekek többletét elemezve a következő csoportokat különíthetjük el:

1. A 16. század óta evangélikus vonalon terjedő énekek, melyek még az 1635-ös lőcsei énekeskönyv (RMNy 1628) közvetítésével se jutottak be a közös protestáns énekkincsbe (pl. *Dicsérd az Istent, te, hív keresztyén* — RPHA¹³ 252).

2. A 16. század óta evangélikus vonalon terjedő énekek, melyek ugyan megjelentek 17. század eleji református gyűjteményekben is, mégsem kerültek bele a közös protestáns énekkészletbe (pl. *Hallgasd meg mostan mi könyörgésünket* — RPHA 498). Előfordul, hogy az ilyen ének 1635 után a lőcsei kiadások egy részéből kimaradt (pl. *Semmiből teremté az Úristen az embert* — RPHA 1218).

3. A 16–17. század eleji református gyűjteményekben is előforduló énekek evangélikus vonalon hagyományozódtak tovább (pl. *Mi Atyánk, ki vagy mennyeiben, kik vagyunk ismeretében* — RPHA 905).

4. A 17. században keletkezett evangélikus énekek, melyeket csak a lőcsei énekeskönyvek adtak tovább (pl. Serédi János, éneke: *Jézus a keresztfán függvén*).

5. Egyes 17. századi énekek, melyek először lőcsei kiadású gyűjteményben jelentek meg, csak a század végén kerültek bele más kiadású énekeskönyvbe (pl. *Hogy panaszkodik az anyaszentegyház* — Debrecen, 1700, RMK I, 1553/2: 386).

6. Katolikus úton, a szintén Lőcsén, 1651-ben megjelenő *Cantus Catholici* (RMK I, 856) közvetítésével egyes ünnepi énekek bejutottak az 1654-es lőcsei kiadásba.

A fenti példák is mutatják, hogy a hagyományozódás sok esetben egyáltalán nem köthető felekezeti szemponthoz. Másrészt az 1635 utáni többi énekeskönyvnl is megfigyelhető a bővülés lassú folyamata, az adott helyhez, nyomdához köthető egyéni jellegzetességek, eltérések.¹⁴ (Nem szabad figyelmen kívül hagyni a kéziratos anyag szerepét sem.) Elgondolkoztató az is, hogy miközben a lőcsei énekeskönyvek bővítették a kiadásokat evangélikus eredetű énekekkel, nem hagyták el a kimondottan református úrvacsorátant kifejező *Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed* kezdetű éneket sem.¹⁵ Nem a 26 versszakos evangélikus, hanem a 20 versszakos református változatot közölték. Az énekeskönyvek használói pedig szabadon elhagyták a nekik nem tetsző részeket. Így pl. az 1691-es lőcsei énekeskönyv (RMK I, 1410) egyik, valószínűleg evangélikus tulajdonosa háromszor áthúzta a „Nem eszed itt száddal a Krisztusnak testét” kezdetű versszakot.¹⁶

A fenti táblázat jól mutatja a közösen használt énekek nagy számát,¹⁷ a gyűjtemények szerkezetének azonosságát. A közös énekek sorrendje és szövege is, néhány kivételtől eltekintve, megegyezik.

A közös protestáns használatot támasztja alá a másik evangélikus nyomdában, Bártfán 1647-ben megjelenő énekeskönyv is, mely, mint alább látni fogjuk, híven követte a református nyomdában megjelenő váradit.

¹³ A rövidítés feloldása: Iván HORVÁTH — Gabriella H. HUBERT — Zsuzsa FONT — János HERNER — Etelka SZÓNYI — István VADAI — György GÁL: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Hajlékonylemez + I–II. Paris, 1992.

¹⁴ Például a lőcsei 1654-es és 1675-ös énekeskönyv címlap-szövegének kétharmada az 1635-ös lőcsei címlapról származik: első rész a dicséretes, második a Szenci Molnár-féle zsoldárok, harmadik a himnuszok, negyedik a halotti énekek. Maguk a későbbi lőcsei énekeskönyvek azonban a fenti táblázatban látható módosított sorrendben közölték az énekeket.

¹⁵ Az ének elemzését l. BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Bp. 1991. 402–405.

¹⁶ L. OSZK, RMK I, 1410 másodpéldányát.

¹⁷ RMK I, 890-ben az énekkészlet több mint 83%-a, RMK I, 895-ben több mint 98%-a.

Felmerül a kérdés, hogy melyik könyvkiadótól indult el az 1635 utáni módosított protestáns énekeskönyv-kiadás. Eddigi ismereteink szerint sejteni lehetett, hogy két kiadó, nyomda jöhet számításba: a váradi (l. az 1642-es énekeskönyv, RMK I, 731/a),¹⁸ és a bártfai (l. az 1647-es gyűjtemény, RMK I, 787/a). Csakhogy a legutóbbi időig ennek az 1642-es váradi és az 1647-es bártfai kiadásnak a példányai lappangtak.

Szenci Kertész Ábrahám 1642-es kiadására egyedül a váradi 1648-as kiadás előszavának keltezése mutatott:¹⁹ „Váradon Szent György havának negyedik napján; 1642. esztendőben. *Ke-gyelmednek tiszta szível igyekezik szolgálni* SZENCI KERTESZ ABRAHAM Varadi Typogra-phus.” Ritoók Zsigmondné hívta fel a figyelmet arra az MTA Könyvtárában található énekes-könyv-töredékre,²⁰ melyet nyomdai sajátosságai alapján V. Ecsedy Judit ezen 1642-es váradi kiadással azonosított. A két töredék az E-ívből származik, az énekeskönyv második részéből őrzött meg néhány zsoltár-töredéket:

E1r = p. 49. — *Ó, én két szemeim, ti az Úrra nézettek* (RPHA 1110)

E1r = p. 49 és E1v = p. 50 és E2r = p. 51 — *Mostan hozzád felkiáltok, felséges Úristen* (RPHA 1017)

E2r = p. 51 és E2v = p. 52 — *Szent Dávid próféta az Istennek nagy hatalmát látván* (RPHA 1308)

E5r = p. 57 és E5v = p. 58 — *Bened bíztam, Uram Isten, soha ne gyaláztassam* (RPHA 171)

E5v = p. 58 és E6r = p. 59 — *Tebened bízom, én Istenem* (RPHA 1360)

E6r = p. 59 és E6v = p. 60 — *Boldog az ilyen ember e világon* (RPHA 199)

Szenci Kertész Ábrahám még háromszor, 1648-ban (RMK I, 816), 1651-ben (RMK I, 852) és 1654-ben (RMK I, 898)²¹ jelentetett meg saját előszóval, saját kiadásban²² gyülekezeti énekeskönyvet. Ez utóbbi három kiadás lapszámra megegyezik egymással. A 12rét énekeskönyvek [12]+84+372+[12] lapból állnak. Szenci Kertész az újrasedéskor is követte az előző kiadást, a lapszám akkor is változatlan maradt, amikor pl. RMK I, 816-ban a *Hallgasd meg, Úristen, ké-resemet* kezdetű Szenci Molnár-éneket (p. 264) RMK I, 852-ben és 898-ban a *Mennyei Atyánk, Úristen, hálát adunk neked ezen* kezdetűvel váltotta fel.²³ Feltételezhető, hogy a töredékekből ismert 1642-es énekeskönyv szintén Szenci Kertész saját kiadása volt, és tartalma megegyezett a fenti énekeskönyvekével. Valószínűleg megrendelésre nyomtatta ki, ugyancsak 1654-ben, nem a saját, hanem Gönczi György előszavával, 4rét formátumban ötödik gyülekezeti énekeskönyv-

¹⁸ Szenci Kertész Ábrahám kiadói tevékenységéről, nyomdájáról l. V. ECESEDY Judit: *Fejeze-tek a magyarországi nyomdatörténetből.* — 17. századi műhelyek felszerelésének rekonstruálása. Kandidátusi értekezés. Bp. 1992.

¹⁹ STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840).* Bp. 1963. 67. sz.

²⁰ Jelzete: RM I. 8rét 741.

²¹ Az előszó kelte itt már 1654, bár a szöveg változatlan.

²² V. ECESEDY Judit: *i. m.* 109: Szenci Kertész „nyomdáját független vállalkozásként vezet-te”. Elképzelhető, hogy mind a négy esetben az ajánlás címzettjének, Várdai Pálnak a támoga-tásával adta ki énekeskönyveit.

²³ PAPP Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy a kolozsvári 1680-as énekeskönyv (RMK I, 1244) lapszámai szintén megegyeznek a váradi kiadáséival. A nyomdász feltehetően utánnyo-másra törekedett. (l. *A XVII. század énekelt dallamai.* Bp. 1970. 59.) Talán RMK I, 816 volt a minta, hiszen a 264. lapon a kolozsvári kiadás is a „Hallgasd meg, Úristen, kérésemet” kezdetű éneket közölte.

kiadását (RMK I, 895), melyhez külön csatlakozott a temetési énekeskönyv kiadása is (RMK I, 897).²⁴

Az 1647-es bártfai énekeskönyv szintén lappangott ez ideig. Először Florián Jakab az „eperjesi ág. ev. Collegium könyvtárából” adott hírt róla.²⁵ Leírta, hogy a példány csonka, a 428. lapon megszakad, s csak a lajstrom F betűjétől folytatódik, a kolligátum tartalmazza a Szenci Molnár-féle zsoltárokat is. Szlávik Mátyás eperjesi teológiai professzor később írt cikkéből kiderült,²⁶ a példány 1892-ben már az övé²⁷ s nem a kollégiumé volt, mint írja: „az eperjesi vásáron kezeink közé jutott”.²⁸ Az énekeskönyv útja ezután homályba veszett. Szlávik Mátyás hagyatéka az Evangélikus Országos Könyvtárba került, mely külön állományában, a „Régi és Ritka Könyvek” között őrzi a teológiai professzor 16–17. századi könyveit. Szlávik a legtöbb könyvébe gondosan beírta a nevét, a hivatalt, s a beszerzés dátumát. A könyvtárban megtalálható a professzor Szabó Károly-féle Régi Magyar Könyvtára is, melynek első kötetében gondosan feltüntette a tulajdonában meglévő könyveket, így az 1647-es bártfai énekeskönyvet is. De sem a hagyatékban, sem az eperjesi könyvtárban nem leltem az énekeskönyv nyomára. Sárospatakon, a Tiszáninnen Református Egyházkerület Nagykönyvtárának énekeskönyveit kutatva, a TT. 783-as jelzet alatt sikerült megtalálnom az eddig lappangó énekeskönyvet.²⁹ A 19. századi félbőrökötésű könyvecske elülső előzéklapján először Szlávik Mátyás possessor-bejegyzése olvasható: „Dr Szlávik Mátyás mk /akad. tanár/ Eperjesen, 1892.” A possessor-bejegyzés alatt egy későbbi Szlávik-beírás található: „A sárospataki főiskola-/nak múltja, jelene és / jövője iránti tisztelettel, / bizalommal és reménység-/gel szives emlékül adja / Sárospatakon, 1898 febr. 5. / Dr Szlávik Mátyás mk / eperjesi ev. theol. professor / és collégiumi igazgató.” Az énekeskönyv első része, ahogy már Florián Jakab is írta, valóban megszakad a 428. lapon, s a tartalomjegyzék F-betűjével folytatódik, de a terjedelem kikövetkeztethető, mivel a hozzácsatlakozó Szenci Molnár-féle zsoltárokat folyamatos ívszámozással nyomtatták. Eszerint a 12rét kötet a következő részekből áll:

I. AZ / SZ. DAVID PROFE-/tának ékes Rhyth-/musu / SOLTARIVAL, / Es / Azon Soltárokból sze-/reztetett / DICSIRETEKKEL; / S' egyéb / Istenes ENEKEKKEL és / HYMNUSOKKAL / tellyes Könyv. / Ezek után vadnak edgynéhány ahé-/tatos Imádságok, / Mellyeket most úyobban ki-bocsá-/tott és öregbitett,

²⁴ E kiadásból több példány is fennmaradt. Újabbán az Evangélikus Országos Könyvtár RMK I, 1301-es kötetének makulatúrájából sikerült azonosítanom egy kis töredékét. (A kötet jelzete: R 1211.) A váradi nyomda Kolozsvárra került. A nyomdai anyag mellett bekötetlen énekeskönyv-példányok is érkezhettek, melyeket később a kolozsvári nyomtatványok bekötésekor makulatúráként használhattak fel. Makulatúráként még egy váradi, 1659-es nyomtatvány töredéke található a kötésben: RMK II, 929. (RMK II, 929-ről l. V. ECSEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai* = MKsz 105 (1989). 20–47.)

²⁵ *Adalékok Szabó Károly „Régi magyar könyvtára”-hoz, 288. szám. Bártfa 1647.* = MKsz 1884. 316–317.; SZTRIPESZKY 1985–1986/192–193.

²⁶ SZLÁVIK Mátyás: *Az 1593. és 1647-iki bártfai énekes-könyv s a bártfai „Psalterium hungaricum”* = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 35 (1892). 574; ERDÉLYI Pál: *(Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században.* = MKsz Új folyam 7 (1899). 119) FLORIÁN Jakab és SZLÁVIK Mátyás nyomán írta le az énekeskönyvet.

²⁷ A kötet leírása, a hiány feltüntetése megegyezik a FLORIÁN Jakab által leírt példánnyal.

²⁸ Nehezen magyarázható, hogyan kerülhetett a könyv a híres eperjesi kollégium könyvtárából először az eperjesi vásárba, majd Szlávik tulajdonába.

²⁹ Ezúton is szeretném megköszönni a könyvtár igazgatójának, SZENTIMREI Mihály nagytiszteletű úrnak és munkatársainak segítőkézségét.

/ BARTFAN, / KLÖSZ JAKAB 1647 eszt. A-T, V3 = [2]+428+[22]+[10] pp. A lajstrom F-betűje előtt hiányzó 22 lap az S12. és T1–10. leveleken található.

II. *Psalterium Hungaricum*. / Az az: / SZENT DAVID / KIRALYNAK ES PRO-//phétának 150 / SOLTARI; / A' FRANICAI [sic!] noták és Rhyth-/musok szerént / MAGYAR versekre fordítottak / és rendeltettek: / SZENCI MOLNAR ALBERT által. / BARTFAN, / Nyomtatta KLÖSZ JAKAB, / M.DC.XXXXVII. V4–12, X-Z, Aa-Ff, Gg8 = 243+[7]pp.

III. BUZGO / HALA-ADASOK ÉS KÖNYÖRGESEK. [nincs külön címlap!] Gg9–12, Hh, Ii11 = 53+[1] pp.

A kötet beosztása és tartalma, címei, nótajelzései, apró eltéréseket leszámítva, megegyeznek az 1648-as váradi énekeskönyvével.³⁰ Református és evangélikus nyomdában, ugyanabban az időben, csekély eltéréssel, hasonló énekeskönyvet nyomtattak a protestáns hívők számára. A bártfai énekeskönyvnek az F-betűtől meglévő tartalomjegyzéke és az 1648-as váradi énekeskönyv tartalma alapján következtethetünk a bártfai gyűjtemény 428. lapja utáni hiányzó részre:

- p. 429 – *Csak tebenned, Uram Isten, vagyon bizodaljunk* (RPHA 222)
- p. 430 – *Ne hagyj elesnem, felséges Isten, keserűségemben* (RPHA 1052)
- p. 432 – *Hálát adunk teneked, örök Isten* (RPHA 484)
- p. 433 – *Ó, mindenható Isten, ki a te kegyességedből* (RPHA 1126)
- *Ébredjél fel, világ, bűneidből* (RPHA 308)³¹
- p. 434 – *Hallgass meg minket, Úristen, tekints reánk* (RPHA 505)
- *Bizodaljunk Krisztus által Istenben vagyon* (17. sz. – RMNy 1628/2: 430)
- *Aldott az Úristen örökké mennyekben* (RPHA 83)
- *Dicséret legyen Istennek, Atya, Fiú, Szentléleknek* (17. sz. – RMNy 1628/1: 282)
- p. 437 – *Megbántunk, Isten, szüntelen tégedet* (RPHA 859)
- p. 437 – *Mondjatok dicséretet, keresztyének, az Úristennek* (RPHA 1005)
- p. 438 – *Szent vagy örökké, Atya Úristen, a magas mennyekben* (RPHA 1321)
- p. 438 – *Téged, Úristen, mi, keresztyének, dicsérünk és áldunk* (RPHA 1364)
- *Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli* (RPHA 61)
- p. 439 – *Jézus Krisztus, szép fényes hajnal* (RPHA 675)
- p. 440 – *Kezdetben, hogy Isten Adámot képére teremé* (17. sz. – RMNy 962/2: 59)
- p. 441 – *Istenem, Uram, néked hálát adok, szívemben* (17. sz. – Lipcsei-kódex)
- *Krisztus, ki vagy nap és világ, minket sötétségben ne hagyj* (RPHA 804)
- p. 443 – *Hálát adok neked, mennybéli Isten* (Estvéli) (17. sz. – RMNy 971: 68)
- p. 444 – *Litania maior*

A váradi énekeskönyvben ezután a *Kyrie puerorum*, majd a halotti énekek következnek, mely halotti rész hiányzik a bártfaiból. A 17. században a halotti énekek vagy az énekeskönyv végén, vagy külön címlappal, kiadói kolligátumként csatlakoztak az énekeskönyvekhez. Csak a század

³⁰ Az első, hymnus-részben mindkettőben 80 ének, a második részben 99 zsoltár, 72 ünnepi ének található. A *Litania maior* nem a hymnus-rész végén helyezkedik el (mint pl. RMK I, 890), hanem mindkettőben az énekeskönyv végén. Káté énekből kettővel többet ad a váradi (14 db): „Hiszek a mennybéli egy Istenben” és „Hallgasd meg, Úristen, kérésemet” kezdetű énekek adják a többletet. A *Különb-különbféle énekek* csonka részében 49 éneket közöl a bártfai, míg az összehasonlított részben a váradi elhagyja a „Mennyei Atyánk, Úristen, hálát adunk neked ezen” kezdetű éneket, viszont közli a „Minden embernek illik ezt megtudni” kezdetűt, amely véletlenül maradt ki a bártfaiból.

³¹ A szedés alapján, tüzetesebb vizsgálattal kiszámíthatóak az ismeretlen oldalszámok is.

végéről ismerünk olyan gyűjteményeket (RMK I, 1553, 1559/A), melyek nem adtak semmilyen halotti részt. A késői, halotti énekek nélkül kiadott gyűjtemény-típus talán ehhez a bártfai kiadáshoz kapcsolódik.

Felvetődik a kérdés, hogy a most még csak töredékből ismert 1642-es váradi kiadásnak és az 1647-es szinte teljes bártfai énekeskönyvnek milyen a viszonya a többi váradi kiadáshoz.

A kérdést látszólag bonyolítja egyik kéziratos énekeskönyvünk, az *Újnépi énekeskönyv* (Somogy megye). A kötet egyik kéziratos bejegyzése szerint az énekeskönyvet 1643–46 között Győri József másolta le. Stoll Béla az *Újnépi énekeskönyv* szerkezete alapján megállapította, hogy a másoló egy 1643 előtt nyomtatott Szenci Kertész-féle váradi énekeskönyvet másolhatott le.³² A kéziratos énekeskönyv azonban anyagában, nótajelzéseiben több helyen is eltér a váradi kiadásoktól. Az eltéréseket kétféleképpen magyarázhatnánk. Ha feltesszük, hogy az 1642-es váradi énekeskönyv azonos szerkezetű és tartalmú volt a későbbi váradi énekeskönyvekkel, akkor 1635 és 1642 között legalább egy olyan nyomtatott énekeskönyv megjelent, mely közös őse volt a kéziratos *Újnépi énekeskönyv*nek és az összes váradi énekeskönyvnek is. A bártfai kiadás így közvetlenül az 1642-es váradi kiadásra vezethető vissza. A másik, kevésbé valószínű feltevés az lenne, hogy az 1642-es váradi énekeskönyvet másolta le az *Újnépi énekeskönyv* másolója. Ebben az esetben a későbbi, módosított váradi kiadások nem közvetlenül az 1642-es váradi kiadásra nyúlnak vissza, hanem az 1647-es bártfaira. Azonban mindkét feltevés téves lenne. Az énekeskönyv-háló készítésekor ugyanis egyáltalán nem kell számolnunk az *Újnépi énekeskönyv*vel. A kéziratos énekeskönyv nótajelzés-eltéréseire még találhatnánk magyarázatot: a másoló kántor-könyvnek szánta a gyülekezet számára, s a helyi gyakorlatnak megfelelő nótajelzésekre váltotta fel a mintául használt énekeskönyv nótajelzéseit. Nem tudunk azonban mit kezdeni az *Újnépi énekeskönyv* ének-betoldásaival, az énekek beszámozásával. A 18. században, az 1723-as debreceni kiadástól kezdve kaptak először sorszámot a gyülekezeti énekek. Az ének-betoldásokat vizsgálva összehasonlítottam az *Újnépi énekeskönyv* anyagát, nótajelzéseit, ének-számozását a 18. századi énekeskönyvekével. A kéziratos gyűjtemény, egy kis eltérést nem számítva, megegyezik a 18. századi debreceni vagy a debreceni formára nyomott pozsonyi énekeskönyvekkel. Csak egy helyen ugrik a számozás: az *Újnépiben* a 172. énekként a „Sion, áldjad Uradat” kezdetű vers található, míg a felsorolt énekeskönyvekből ez az ének hiányzik.³³ Ez idáig nem sikerült olyan gyűjteményt találnom, melyben ez a vers a 172. énekként fordult volna elő. A fentiek értelmében át kell vizsgálni az *Újnépi énekeskönyv* datálásának helyességét. Valószínűleg nem a nyomtatott betűket utánzó, gondos másoló, Győri József írta azt a bejegyzést, mely a datálás alapjául szolgált: „Ezen könyvet írta Győri Josef 3 Esztendeig 1646dik Esztendőbe 3 forintért.” Az 1646 elírás lehet 1746 helyett. Győri József egy 1723–1743 között nyomtatott énekeskönyvet másolhatott le. A kéziratos bejegyzések szerint az énekeskönyv 1769-ben már új tulajdonosokhoz került. 1783-ban pedig az újnépi egyházé lett, az „Ujj-Népi Árva Ecclesiatskának Könyveinek számba vétele és feljegyzése” tanúbizonysága szerint. (Az *Újnépi énekeskönyv*et korábban tévesen graduáljaink közé sorolták. A kéziratos gyűjteményt nemcsak 17. századi énekeskönyveink közül kell törölnünk, hanem graduáljaink közül is.)

Visszatérve eredeti kérdésünkhöz, a váradi és bártfai énekeskönyvek egymáshoz való viszonyához, *jelenlegi ismereteink* szerint egyszerű választ adhatunk. Az 1635-ben Lőcsén megjelenő protestáns énekeskönyv módosult változatát valószínűleg az 1642-es váradi kiadvány hozta lét-

³² STOLL Béla: *i. m.* 67. sz.

³³ KÁLMÁN Farkas (*Az új-régi [sic!] énekes könyv* = MProtEgyhIsk Figyelő 1 (1879). 239, 241) a kéziratot hibásan az *Óreg Graduál* (RMK I. 658) másolatának tartotta. Ugyanakkor észrevette, hogy hasonlít az 1736-os debreceni énekeskönyvre, de nem tulajdonított ennek semmi jelentőséget.

re, tette népszerűvé.³⁴ Az 1647-es bártfai és az 1648-as váradi kiadást is közvetlenül erre az 1642-es váradi kiadásra vezethetjük vissza.

H. HUBERT GABRIELLA

Új hungarikumok Wolfenbüttelben. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek régi anyagának szisztematikus átnézése nyomán 1992-ben megjelent a könyvtár hungarika-katalógusa.¹ Az előszóban már akkor felhívtuk a figyelmet arra, hogy a katalógus munkálatai közben ugyan az elérhető teljességre törekedtünk, azonban az anyag könyvtári feltárásának folyamatossága és főleg a tartalmi hungarikumok felbukkanásának esetlegessége miatt a katalógus még számos új tétellel gyarapodhat. Az eltelt évek folyamán — segítőkész hazai ösztöndíjasok kutatása eredményeként — magunk is meggyőződhattünk arról, hogy ezt a munkát soha sem lehet befejezni, új meg új tételek mindig gyarapíthatják a katalógust illetve az új kutatások néhány tévesen feltételezett hungarika-kiadványt is törölhetnek a regisztrációból.² A könyvtár korábbi anyagából előkerült hungarikákról más alkalommal kívánunk beszámolni, mostani közleményünkben olyan hungarikákról adunk tájékoztatást, amelyek a nyomtatott katalógus megjelenése után kerültek a Herzog August Bibliothek tulajdonába.³

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek 1989 óta tölti be a 17. századi könyvtermés szempontjából a nemzeti könyvtár szerepét. Ehhez a felelősségteljes feladathoz a könyvtár a német könyvtári rendszer átfogó analízise folytán jutott, amelynek kiváltója Bernhard Fabian tanulmánya volt.⁴ A *Sammlung deutscher Drucke 1450–1912* című könyvtárfejlesztési terv a meglévő anyag ismeretében korszakonként jelölte ki a nemzeti feladatokat betölteni hivatott könyvtárakat, amelyeknek további feladatcentrikus könyvvásárlási terveit különleges eszközökkel támogatta. Az első öt év anyagi menedzselését a wolfsburgi székhelyű Volkswagen Művek vállalta magára, összesen 25 millió márkát fordítva a programban részt vállaló könyvtárak gyűjteményének gyarapítására. Wolfenbüttel történelmi gyűjteményének súlya és jelentősége alapján (rég-i könyvanyagából kb. 100 000 kötet származik a 17. századból) a 17. századi nemzeti könyvtár nemes feladatát kapta meg, amely lehetőséget nyújtott a korszak német nyomtatványainak minél nagyobb számban történő megvásárlására, a gyűjtemény retrospektív kiegészítésére. Az antikváriumok, aukciók, magángyűjtemények kínálatának igénybevitelével, tudatos gyarapítási elvekkel sikerült az elmúlt évek folyamán évente mintegy 1500 17. századi nyomtatvánnyal gyarapítani a Herzog August Bibliothek muzeális gyűjteményét.⁵ Az újonnan megvásárolt kötetek

³⁴ Már STOLL Béla (*i. m.* 67. sz.) megállapította, hogy azt az énekeskönyv szerkesztményt, melynek az élén a himnuszok álltak, s melyhez csatlakozott a Szenci Molnár-féle zsoldárkiadás is, Szenci Kertész váradi kiadásai vezették be.

¹ *Ungarische Drucke und Hungarica*. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Hrsg. von S. Katalin NÉMETH. München etc., 1993. A továbbiakban: NÉMETH H (tételszám).

² BORSA Gedeon: *Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez. VII.* = MKsz 1995. 287–304.

³ E téren különösen értékes segítséget kaptunk VARGA Andrásról, a szegedi József Attila Tudományegyetem Könyvtárának tudományos munkatársától.

⁴ FABIAN, Bernhard: *Buch, Bibliothek und geisteswissenschaftliche Forschung*. Göttingen, 1983. (Schriftenreihe der Stiftung Volkswagenwerk, Bd. 24.)

⁵ A program különböző fázisairól hírt adott: BÜRGER, Thomas: *Sammlung deutscher Drucke 1601–1700*. = Wolfenbütteler Barock-Nachrichten 19(1992). 1–9.; BÖTTE, Bernd-J.: *Die Sammlung deutscher Drucke 1450–1912. – Eine Zwischenbilanz*. = Bibliothek. Forschung und Praxis 17 (1993). 301–321. Közleményünkhöz elsősorban Petra FEUERSTEIN írását használtuk, akinek személyes segítségéért is köszönettel tartozunk: *Sammlung deutscher Drucke 1601–1700 – Ein Zwischenbericht* = Wolfenbütteler Barock-Nachrichten 21 (Juni 1994). 45–53.

között nagy örömmel fedeztünk fel magyar vonatkozású köteteket is, a következőkben ezekről és a könyvtár egyéb új beszerzésű 17. századi hungarikáiról adunk rövid ismertetőt. A nyomtatványokról — mivel a címlapmásolatok közlése ezúttal nem lehetséges — igyekszünk pontos címléírást adni, és néhány sorban összefoglalni a hungarika-jellege utaló tudnivalókat.

A wolfenbütteli hungarika-katalógus névmutatójában hat tétel utal Hermann van dem Werwe csillagjósra, aki nem saját munkássága révén került be a katalógusba, hanem azért, mert magyar származású szerzővel, Frölich Dáviddal együtt szerepel a jóslásokat tartalmazó kötetek címlapjain.⁶ Közvetlen magyar kapcsolatairól eddig nem tudunk, jöllehet a Zrínyi-szakirodalom évek óta keres egy olyan jóslást, amelyben Werwe állítólag megjósolta Zrínyi Miklós halálát.⁷ A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek a közelmúltban két olyan 17. századi kalendáriumot vásárolt, amelyeknek a szerzője Hermann van dem Werwe. Mindkét kiadvány annál a nürnbergi Endter-kiadónál jelent meg, amelynek magyar érdeklődése számos kiadványából lemérhető és a szakirodalom előtt sem maradt rejtve.⁸ Az 1643-ra vonatkozó kalendárium címléírása a következő:

Newer vnd Alter / Schreib Kalender, / Auff derer (vieler MenschenGedan=/cken, Meinung vnd Hoffnung zu widern) / bißhero Elenden, Bedrangten, / Vertrübten, Verjagten und Geplagten Jubel=Jahr, nach der / Gnadereichen Geburt vnsers Friedenfür=/sten, Erlösers vnd Seligmachers / Jesu Christi, / M.DC.XXXXIII. / Mit dem Stand, Lauff vnd Aspecten der Plane=/ten, ☉ und ☾ sfinsternussen, sampt natürlichen Erwehlungen vnd der Witterung, gestellet von / Hermanno de Werwe Eseno Frisio. p.t. / Chur Mäyntzischen Astronomo / Mit Röm. Kay. Mai. besonderer Freyheit. / Nürnberg, in verlegung Wolffgang Endters. [1642] 4° A4—D4. Jelzete: HAB Wa 6997.⁹

A magyar vonatkozást a kalendárium ajánlása rejti:

Dem Hoch=Wolgebornen Gra=/fen vnd Herrn, / Herrn Stephan Balvi, Gra=/fen von Erdöth, Freyherrn auff Piebensburg vnd Stemffen, Pfands=Einhabern der beiden Graffschafft, Pesing vnd / S. Georg / Obristen Span der Spanschafft Preßburg, Rittern, der Röm. / Käys. auch zu Hungern vnd Böheim Kön. Majest. Raht, Came=/rern, Generalen der Vngerischen Bergstättischen Gren=/tzen vnd Obristen zu New=Hauß, meinem / gnädigen Herrn, / In Vnterthänigkeit dedicirt vnd offerirt / Von / HERMANNO DE WERVE, Esena-Frisio.

⁶ NÉMETH H 61, 62, 1492, 1493, 1494, 1499.

⁷ L. BORIÁN Gellért: *A Thököly-kódex latin nyelvű Zrínyi-epicédiuma*. In: Zrínyi-dolgozatok II (1985), 90—91.; NÉMETH S. Katalin: *Kiegészítések a Zrínyi-könyvtár II. kötetéhez*. In: Zrínyi-dolgozatok V. (1988). 99—105.; BENE Sándor: *Zrínyi mint „Magyar Mars”*. In: ESTERHÁZY Pál: *Mars Hungaricus*. Bp. 1989. 387—407. (Zrínyi Könyvtár III.).

⁸ OLDENBOURG, Friedrich: *Die Endter*. München—Berlin, 1911.; Az Endter-nyomda későbbi magyar kapcsolatairól: BORSA Gedeon: *XVIII. századi magyar nyelvű ponyvanyomtatványok gyűjtőkötete Münchenben, (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)*. = OSZK Évkönyv, 1981. 379—409.

⁹ A másik, nem magyar vonatkozású Werwe-kalendárium: *Newer vnd Alter / Schreib-Calender, auff das / erste nach dem 413. Schalfjhr...M.DC.LIII. ...* von Hermanno WERVE, Esena-Frisio, weiland / Churmäintzischen gewesen, jetzt Ostfrisischen Astronomo. ... Nürnberg, In Verlegung Wolffgang Endters, deß ältern. [1652] 4° Jelzete: HAB Wa 6998. — A naptárt szerzője Christoph Bernhard münsteri püspöknek, Stromberg birodalmi grófjának ajánlotta.

Herman van dem Werwét feltehetően csak finánciális, mecénási kapcsolat fűzte gróf Pálffy István koronaórhöz, Pálffy Miklós kancellár apjához. A sokat publikáló csillagjósna, úgy tűnik, minden évben új patrónust kellett jóslatai, kalendáriumi megjelenítéséhez keresni, az ajánlások címzettjeinek sűrű változása ugyanis erre mutat. Az 1642. január 5-én kelt ajánlás a szokásos módon hálálkodik a patrónus támogatásáért, akinek az addigi élettapasztalatok, jóslatok összefoglalását tartalmazó *Itinerario Politico* című munkáját is ajánlani fogja. Hogy Pálffy István támogatta-e ezt a művet, nem tudjuk, mert az általunk átnézett nagy könyvtári katalógusokban nem sikerült példányra bukkannunk.

A két Werwe-féle kalendárium aranyozott bőrkötése információkban rendkívül gazdag, innen tudható meg a példány tulajdonosának neve is, aki Anna Sidonie von Windischgrätz, született Herberstein bárónő, a naptárrokba szokásos módon bekötött üres lapok pedig a Windischgrätz-család több kéztől származó, naplószerű bejegyzéseit tartalmazzák.

A tartalmi hungarikumok csoportját gyarapítja az a szerző nélküli kiadvány, amely a német barokkra annyira jellemző eklektikusság megtestesítőjeként egy kötetben foglalja össze a kor Európájának történeti eseményeit, országleírásait, nemzetkarakterológiai tapasztalatait. A szerzőről mind ez ideig nem sikerült semmit kideríteni, az anonym lexikonok a művet nem regisztrálják, a müncheni Bayerische Staatsbibliothek katalógusa az ottani példányt szintén szerzői név nélkül írja le. Az előszóból annyi vehető ki, hogy a szerző kb. ötnegyed évvel azelőtt *Curiosité durch einige Staats-Muthmassungen von Europa* című művén dolgozott, „entzwischen aber in gewissen Affairen eine grosse Reise hinderleget...” (A2 recto). A kötet, jóllehet országonként fejezetekre tagozódik, magyar részt nem tartalmaz, viszont a *Von Türcken* című fejezet (141–179.) gyakorlatilag csak a magyarországi történeti eseményekről szól, a *Von Böhmen* című rész pedig (225–254.) magyar nemzetkarakterológiát ad. A 166–167. lap Thököly Mihálynak fiához írott, „durch geheime Post” küldött levelét tartalmazza. A kiadvány címe kedvelt barokk metaforára utal, Paul Fleming verssorait visszhangozva: *Die Welt die ist ein Glückes-Topff / der stets herumher läuft / ...*¹⁰ A kötet leírása a következő:

Europäischer / Glücks-Topff, / Oder / Das spielende Glück / Der im Kriege und Frieden / interessirten / Souverainen Printzen / von EUROPA, / So wohl nach deren itzigen, / als / weit-aussehenden / Staats=MESURES / mit gnugsam=curieuses Zeichen versehen, / aufgesetzt und verspielet, / ANNO M.DC.LXXXVII. / Franckfurt und Leipzig / zu finden bey Christian Weidmannen / Gedruckt im Jahr 1687. 4° [6] 354 1. Jelzete: HAB Wa 4513

A Herzog August Bibliothek régi könyvállománya feltűnően gazdag Magyarországra vonatkozó út- illetve földrajzi leírásokban. A 17. század egyik bestsellere volt Sigmund von Birken munkája, amely címe szerint ugyan a Duna történetét és folyását kíséri végig, gyakorlatilag azonban szinte az összes korabeli magyar város (a Dunától távoliak is) megtalálható benne.¹¹ A Duna melletti Trautmansdorf urának, Gottlieb von Windischgrätz grófnak ajánlott munka több kiadást megért és több nyelven megjelent, az 1684-es velencei editiót már korábban katalogizálhattuk.¹² Éppen ezért tűnt különösnek, hogy a könyvtár új könyvei között ismét egy olasz nyelvű Duna-könyvre bukkantunk, ugyanabból az évből, csak nürnbergi és bolognai impresszummal. Az újonnan vásárolt, 40 rézmetszetű városképpel díszített kiadás címléírása a következő:

¹⁰ A verset más összefüggésben idézi P. FEUERSTEIN: *i. m.* 50.

¹¹ L. N. S. K.: *Sigmund von Birken magyar kapcsolatai* = MKsz 1994. 78–82.

¹² NÉMETH H 172. A különböző német nyelvű átdolgozásokat l. NÉMETH H 167–171.

L'ORIGINE / DEL / DANVBIO. / Con li nomi antichi, e moderni di tutti / li Fiumi, & Acque, che in esso concorrono, / come anco delli Regni, Prouincie, / Signorie, e Città irrigate dal detto / Fiume, sino doue sbocca / nel Mare Eusino. / Annesoui vn breue Compedio della Cronica / Vngara, e Turchesca, & adornato con 40. / Figure in Rome delle Principali / Città, e Fortezza del'Vngaria, / Transiluania, e Croatia; / ... / Tradotto dall' idioma Tedesco in Italiano. All' altezza serenissima / di / Alessandro II. / Duca della Mirandola, / Concordia &c. / In Norimberga, & in Bologna. M.DC.LXXXIV. / Per Giofesso Longhi. 8° [10] 286 1. 40 rézm.t. Jelzete: HAB Xb 31

Az angol Edward Brown Magyarországról szóló útleírása régóta jól ismert a hazai szakirodalomban, legutóbb Gömöri György foglalta össze a rá vonatkozó tudnivalókat és adott új fordítást az útleírás néhány fejezetéből.¹³ A wolfenbütteli könyvtárban eddig csupán két 1685-ös és 1711-es német nyelvű átdolgozása volt meg,¹⁴ a gyűjtemény most az angol nyelvű első kiadással és az egészen korai, 1674-es francia fordítással gazdagodott:

A Brief Account / OF SOMME / TRAVELS / IN / HUNGARIA, SERVIA, BULGARIA, MACEDONIA, THESSALY, }{ AVSTRIA, STYRIA, CARINTHIA, CARNIOLA, and FRIULI / As also / Some Observations on the Gold, Silver, Copper, / Quick-silver Mines, Baths, and Mineral Waters im / those parts: / With the / Figures of some Habits and Remarkable places. / By EDWARD BROWN M.D. / of the College of LONDON, Fellow of the R. Society, / and Physician in Ordinary to His MAJESTY. / LONDON, / Printed by T.R. for Benj. Tooke, and are to be Sold at the Sign of the Ship in St. Pauls Church-yard, 1673. 4° [10] 144 [3] 1. rézm.t. Jelzete: HAB Wt 140.

RELATION / DE PLUSIEURS / VOYAGES, / FAITS / EN HONGRIE. SERVIE. BULGARIE. MACEDOINE. THESALIE. / AUSTRICHE. STYRIE. CARINTHIE. CARNIOLE. & FRIULI / ENRICHIE DE PLUSIEURS OBSERVATIONS, / Tant sur es Mines d'Or, d'Argent, de Cuivre, & de Vif argent; que des Bains & Eaux Mineralles, qui sont dans ces Pais. / AVEC LES FIGVRES DE QUELVES HABITS, / & des Places les plus confiderables. / Traduit de l'Anglois du Sieur EDOUARD BROWN, / Medecin du College de Londres, un des Membres de la Societé Royale, / & Medecin ordinaire du Roy de la grande Bretagne. / A PARIS, / Chez GERVAIS CLOUZIER, au Palais, / sur les Degrez en montant pour aller à la sainte Chapelle, / à l'Enseigne du Voyageur. / M.DC.LXXIV. 8° [8] 208 1. rézm.t. Jelzete: HAB Wt 184(2) (App.H.976).

A törökök 1686-os visszaszorítása megélnékte a Közép-Európával foglalkozó történeti és államtörténeti, politikai művek kiadását. A francia Jean Coppin munkája ugyan a török hadieseményeket követi, de értelemszerűen ezek az események szorosan kapcsolódnak Magyarországnak és Erdély történetéhez, így művében nem csupán a VIII. fejezet, amely a *Memoires pour la Hongrie & la Transylvanie* címet viseli (90–94.), hanem a kötet nagy része magyar vonatkozású:

LE BOUCLIER / DE L'EUROPE, / OU LA / GUERRE SAINTE, / CONTEINANT DES AVIS POLITIQUES / & Chrétiens, qui peuvent servir de lumière aux Rois & aux / Souverains de la Chrétienté, pour garantir leurs Estats des incursions des Turcs, & reprendre ceux qu'ils ont usurpé sur eux. / AVEC VNE RELATION / DE VOYAGES / FAITS DANS LA TURQUIE, / la Thébaïde & la

¹³ Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: GÖMÖRI György. Bp. 1994. 64–74.

¹⁴ NÉMETH H 222, 223

Barbarie. / ... / A LYON, / Chez ANTOINE BRIASSON, ruë Mercière, au Soleil. / M.DC.LXXXVI. 4° [10] 496 [6] 1. rézm.t. Jelzete: HAB Wt 184(1)

Utolsóként egy a korábbiaktól nyelvileg és műfajilag egyaránt eltérő nyomtatványt ismertetünk. A Wa 4018 jelzetű nyomtatvány önálló címlap és impresszum nélkül került a wolfenbütteli gyűjteménybe, feltehetően valamilyen kolligátum-kötet kitépelt darabja. Szerzője Axel von Oxenstierna svéd követ, későbbi királyi kancellár, akinek jelentősége II. Rákóczi György svéd kapcsolatai szempontjából fontos. A svéd nyomtatvány kezdősorai a következők:

Hans Kongl. May:ß aff Swerige / Extraordinarie Ambassadurs / Greff Oxenstiernas, / Giorde / PROPOSITION, / i Wien, / Angående dhe förtryckte Ewangeliske i Hungern, Böhmen / och andre Orther. Év és hely n. 4° [4] lev. Jelzete: HAB Wa 4018

A könyvtári jelzetekből látható, hogy a wolfenbütteli gyűjtemény 17. századi anyagának új gyarapodásából a Wa-Wt és Xb jelzetek 1995. szeptemberi átnézésével sikerült a fenti hungariumokat kiválogatni. A retrospektív gyűjtés – immár Alsó-Szászország tartomány állami feladataként – a Herzog August Bibliothekban folyamatos, mert ez a gyarapítási tevékenység az előkészítője az újonnan induló kutatási programnak, a 17. századi retrospektív német nemzeti bibliográfiának (VD17.) Remélhetőleg lesz mód a későbbiekben beszerzett magyar vonatkozású nyomtatványokról is beszámolni a hazai könyvészeti fórumokon.

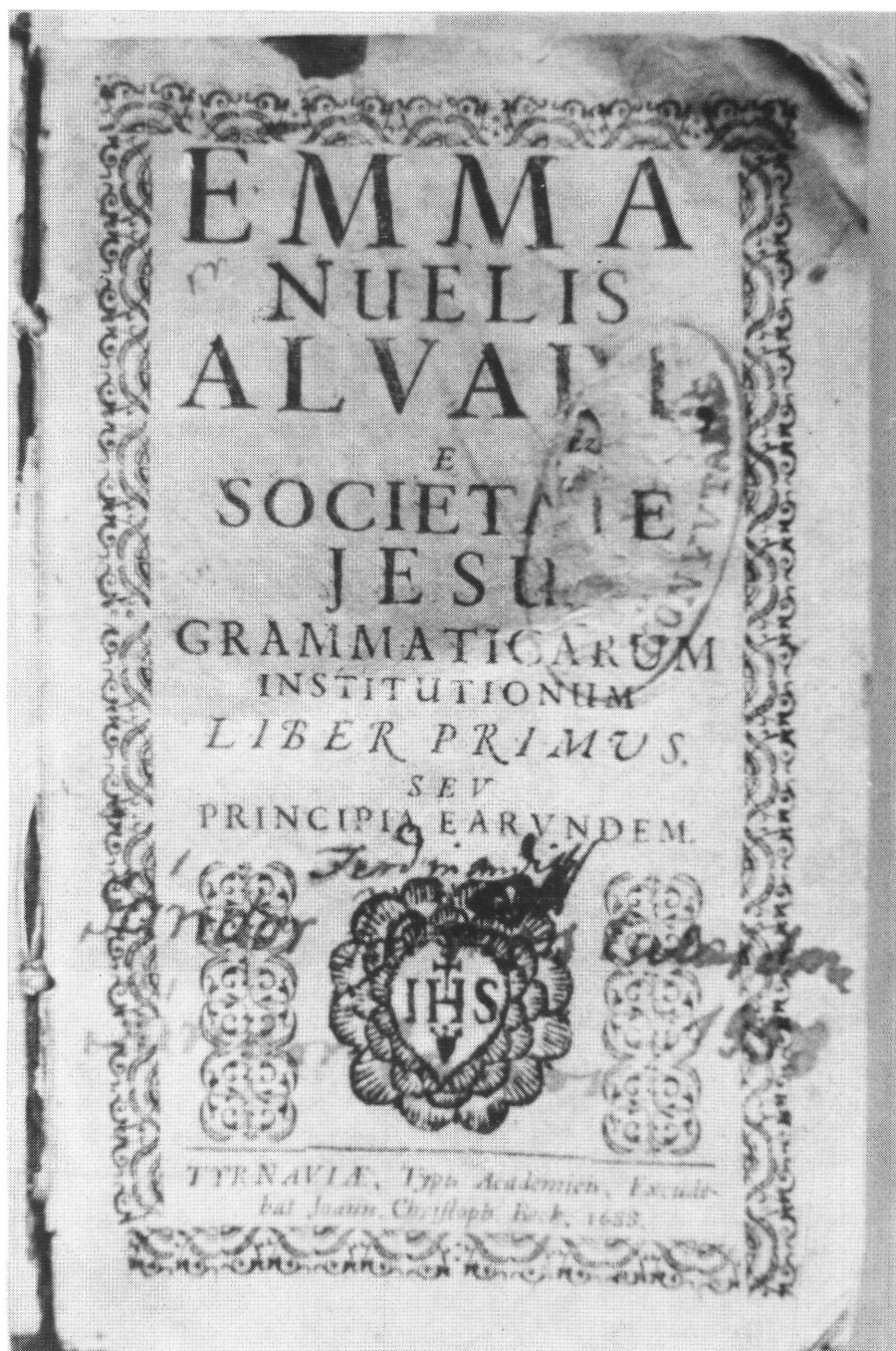
NÉMETH S. KATALIN

Alvarus latin–szlovák–magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása. A mintegy 300 000 könyvet számláló százöt éves szabadkai Városi Könyvtárban egy évszázad alatt közel 5000 régi és ritka könyv gyűlt össze. Az eleinte vásárlással gyarapodó gyűjteménybe több magánkönyvtár olvadt, melyek közül Zomborcvics Vince (1810–1900) szabadkai orvos és Milkó Izidor (1855–1932) író könyvtára volt a leggazdagabb. A Milkó-könyvtarat a *Pallas-lexikon* már 1896-ban mint jelentős könyvgyűjteményt említi. A magángyűjteményt, mely 12 000 könyvből állott, a fiatal Kosztolányi is megcsodálta és a *Nyugatra* (1925. márc. 1.) írt is róla. Sajnos ez a gyűjtemény is és a Zomborcvics-féle könyvtár is csak töredékében került a szabadkai Városi Könyvtár állományába, de így is magját képezik annak a gazdag különgyűjteménynek, melyet sok európai nagykönyvtár megirigyelhetne, hiszen főleg a két híres szabadkai bibliofilől származik Manuzio, Elzevir, Giunta, Blaeu, Frobenius, Janssonius, Estienne, Gryphius, Wechelus, Didot és sok más világhírű nyomdász és kiadó által napvilágot látott ritkaság.

Egy piacoló szabadkai férfi nemrég megvételre ajánlotta a következő könyvet, melyet a Pionir R. T. támogatásával sikerült megvenni: EMMA / NUELIS ALVARI, E SOCIETATE JESU GRAMMATICARUM INSTITUTIONUM LIBER PRIMUS. SEV PRINCIPIA EARVNDIEM. TYRNAVIAE, Typis Academicis, Excudebat Joann. Christoph. Beck, 1688.

A teljesen igénytelen külsejű könyvről hamar kiderült, hogy Alvarus ismert nyelvtanáról van szó.

Emmanuel Alvarus (Alvarez) (1526–1582) Madera szigetéről származó portugál humanista tudós, kora legkitűnőbb nyelvésze volt. Mint a jezsuita rend tagja, latint tanított és rektorként működött Coimbrában és Évorában. 1574-ben Dillingenben *De institutione grammatica libri III.* címen egy latin nyelvtant adott ki. Ez a grammatika hamarosan kötelező tankönyv lett a jezsuita iskolákban majd korának legelterjedtebb nyelvtankönyvévé vált. Kitűnő, alapos magyarázatokkal ellátott tankönyv volt, mely a klasszikus grammatikák közül legtovább állta meg a helyét a pedagógiában. A későbbi századokban mintegy 400 kiadást ért meg és Európa-szerte egészen

82 CONIUGATIONES

Ődyj sine szychaly / ődj sine szychali / ic.

Mikor hallottam, hallottatok, hallottak.

Præteritum plusquamperfectum.

Cum Audivissem, audivisses, audivisset.

Ődyj sem szychet dáwno / ődj si szychet dáwno.

Mikor hallottam volna, hallottát vol, hallott vol.

Pluraliter.

Cum Audivissemus, audivissetis, audivisset.

Ődyj sine szycheti dáwno / ődj sine szycheti dáwno.

Mikor hallottamuk volna, zatok vol, zanak vol.

Futurum.

Cum Audivero, audiveris, audiverit.

Ődyj szycheti budu / ődj si szycheti budu / ic.

Mikor hallandok, hallandász, halland.

Pluraliter.

Cum Audiverimus, audiveritis, audiverint.

Ődyj szycheti budeme / ődj si szycheti budeme.

Mikor hallandamuk, hallandatok, hallandának.

Infinitivi præsens, & imperfectum.

Audire, Szycheti / Hallani.

Præteritum perfectum, & plusquamperfectum.

Audivisse, Dáwno szycheti / Hogy hallottam.

Futurum.

Auditurum, ram, rum esse, Szychet býti / Hallandani,

vel hogy hallani fogok.

Getundia.

Audi-

VERBORUM

Audiendi, do, dum, & szycheti / szychet.

Hallásnak, hallás, hallásra.

Szűnia.

Auditum, audicu. & szychet Hallani, hallásra.

Participium præsentis, & imperfecti

temporis.

Audiens, tis, Szychy / Hallóan, halló, hallós,

Futuri temporis.

Auditurus, ra, rum. Fogadj szycheti /

Hallandó, vel hallani fogok.

AUDIOR VERBUM PASSIVUM, sic conjugabitur.

Indicativi modi tempus præsens.

A Uoiro, audiris, vel audire, auditur.

Szychet bývati / szychet bývati / bývati.

Hallatom, hallatok, hallatik.

Pluraliter.

Audimur, audimini, audiuntur. szychet bývati

Hallatamuk, hallatok, hallatnak.

Præteritum imperfectum.

Audiebar, audiebaris, vel audiebare, audiebatur

Szychet sem býti / szychet býti / ic.

Hallatom vola, hallatát vola, hallatik vola.

F 2

Plu-

a 19. század elejéig használatban volt. Számos európai nyelvhez adaptálva mint többnyelvű tankönyv is megjelent. A későbbi korok nyelvészei is ebből a munkából merítettek és grammatikáik Alvarus nyelvtankönyvére épültek.

A frissen vásárolt háromkötetes mű (egy könyvbe kötve) címlapjának verzóján a *Példabeszédekből* egy idézet olvasható mégpedig három nyelven: latin, szlovák és magyar nyelven: „A Bo^o lcs Fiu o^orvendzetteti az Attyát: A bolond Fiu pedig szomorúsága az Annyának.” Ez volt az a régi magyar nyomtatott szöveg, mely megdobogtatta a könyvtáros szívét, aki hosszas tanulmányozásba kezdett mielőtt árajánlatot adott volna az eladónak. Tovább lapozva azonnal kitént, hogy latin – szlovák – magyar háromnyelvű grammatikáról van szó. Háromnyelvű azonban csak az első könyv, mely 221 oldalas, annak is csak egy része (128 oldal). A második kötetet 1689-ben nyomták az Akadémia betűivel Nagyszombatban, a harmadikat szintén. A két utóbbi kötet egyynyelvű, latin.

A háromnyelvű grammatika minden bevezető és előszó nélkül a deklinációkkal kezdődik, következnek a melléknévek, névmások és az igeidők. Ezzel a 128. oldalon le is zárul a háromnyelvű rész, a következő, 129. oldalon a *Rudimenta, sive de octo partibus orationis* következik, csak latin nyelven.

Alvarez könyve valamelyik közkönyvtár tulajdonában lehetett. Ez egy ovális pecsétből kiderülhetne, ha nem vakarták volna le a pecsét felét; csak ennyi olvasható ki a pecsét szövegéből: ... könyvtáré. Legrégibb tulajdonosa Ferdinandy, fekete tintával írta be nevét a címlapra és az első kötet végére. Későbbi tulajdonosa Sándor János, 1958. A könyv magassága 15 cm.

Az OSZK munkatársaitól megtudtuk, a Régi Magyar Nyomtatványok Szerkesztősége nyilvántartásában nem szerepel Alvarez tankönyvének 1688-as kiadása, háromnyelvű kiadás egyáltalán nem szerepel. Tehát, szerintünk egy olyan ritkaságról van szó, melyre okvetlen fel kell hívni a szakmabeliek és az érdeklődők figyelmét. Reméljük, írásunkkal ez sikerülni fog.

KUNKIN ZSUZSANNA

Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtana. 16–17. századi grammatikai irodalmunkban a legtöbb hazai kiadású kézikönyv a latin nyelv tanításához kapcsolódik. Többen állítottak össze segédeszközöket a héber elsajátításához is. A hazai iskoláknak szánt görög nyelvtankönyvek közül Johannes Honterus, Valentinus Wagner és Károlyi Péter 16. századi szerkesztményeinek kiadásait ismerjük; a jezsuita Jacobus Gretser munkájából készült kivonat többször megjelent Magyarországon is. A latin grammatikák nagy számához és rengeteg kiadásához képest kevesebb a héber és különösen a görög vonatkozású kézikönyv. Ezért is érdemes odafigyelni arra az utalásra, amelynek alapján egy eddig ismeretlen grammatikai munkára következtethetünk.

A Bethlen Gábor alapította gyulafehérvári kollégium német tanárai közül Johann Heinrich Alsted látott a három szent nyelv megtanítását célzó nyelvi program megvalósításához. A *Rudimenta linguae Latinae* (1634, RMNy 1580) bevezetőjében, a tanárokhoz szólva Alsted azt ígéri, hogy *mindhárom* nyelv grammatikáját két évre elosztva készíti el:

„Tres illas linguas principes, Hebraeam, Graecam & Latinam, quas titulus crucis Christi nobilitavit, & sine quibus nulla schola illustris nomen suum tueri potest, juventuti nostrae, thessauo illi Ecclesiae & Reip. hunc in modum proponere cum DEO aggredimus, ut in singulis illis Grammaticam biennii spatio absolvamus.”

Az alapismeretek tankönyve a hivatkozott latin mellett megvan görögből (*Rudimenta linguae Graecae*, 1634, RMNy 1579) és héberből (*Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae*. 1635, RMNy 1609) is. Latinból elkészült a második osztálynak szánt grammatika is (*Grammatica La-*

tina. 1635, RMNy 1607). Nem zárhatjuk ki egy magasabb fokú héber nyelvkönyv kiadását sem, de erre az idézett ígéreten kívül más adatunk nincs. Nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük azonban a második görög nyelvtan egykori létezését.

A *Rudimenta linguae Graecae*nek egy kiadásáról van tudomásunk, az 1634-esről; a professzor előszavának keltezése 1633. Ez a grammatika azonban bizonytalannal csak az egyik Alsted két görög nyelvkönyve közül. A másodikra a szerző a fent említett alapfokú tankönyv előszavában hivatkozik. Leírja, hogy a főiskolán a görögöt két évig kell tanulni. A meglévő mű az első év anyaga, célja a következő évi elmélyültebb tanulmányok megalapozása. Hogy a második évre szóló tankönyv nemcsak terv volt, hanem a professzor el is készítette, arra az általa használt igeidőből lehet következtetni. Az elemi ismereteket a tanulónak azért kell jól az elméjébe vésnie, „ut puer anno proximo jucunde et hilariter accedat ad capessenda praecepta Grammaticae Graecae; quam sic *adornavimus*, ut gemina sit Latinae nostrae.”

Gyulafehérvári tanítványai számára Alsted mindhárom szent nyelv alapismereteit *rudimenta* címmel foglalta össze. Feltételezhetjük, hogy a *Rudimenta linguae Latinae* követő, magasabb fokú *Grammatica Latina* „ikerpárja”, a második osztálynak szánt görög nyelvtan is hasonló címmel láthatott napvilágot. Ha ennek kidolgozása az 1635-ben megjelent latin grammatikáival párhuzamosan történt, megjelenésére ugyancsak 1635-ben kerülhetett sor.

Alsted valamennyi ismert nyelvtankönyvének a címében szerepel, hogy „in usum scholae Albenensis” készült. A professzor azt is mindig feltüntette, milyen célt tűzött maga elé, amikor a könyvet összeállította, azaz mit kell majd tudni a tanulónak, ha megbirkózott a tananyaggal: „hoc modo elaborata, ut puer [...]”. Ha megjelent a második évre szóló görög grammatika, bizonyára szerepeltek a címében ugyanezek a fordulatok. Az említett tankönyvek kivétel nélkül nyolcadrét alakúak; nem valószínű, hogy éppen a görög nyelvtan tért volna el ettől. Talán még a nyomdát is feltüntették a címlapon.

Mindezeket figyelembe véve a feltételezhető kiadványra a *Régi magyarországi nyomtatványok* címléírási rendszere szerint a következőképpen hivatkozhatunk:

S 1607 A <Alsted, Johann Heinrich: Grammatica Graeca in usum scholae Albenensis hoc modo elaborata, ut puer [...?]. Albae-Ivliae, 1635 typ. principis. — 8° >

BARTÓK ISTVÁN

A *Vedomosti* és a *Mercurius Veridicus*. A Rákóczi-szabadságharc történetének fontos fejezete volt az I. Péter orosz cárral kötött varsói szerződés előkészítése és megvalósítása. Az 1707-es varsói szerződés történetével foglalkozó tanulmányok¹ csaknem teljes egészében a politikai viszonyok feltérképezésére vállalkoztak, érdemes lehet azonban azt is megvizsgálni: a politika mellett nem került-e sor a kapcsolatok kiépítésére más területeken is. A fejedelem és Ráday Pál már nagyon korán figyelte mindazokat a híreket, amelyek Oroszországgal és a cárral voltak kapcsolatosak: Ráday naplójában az 1705. év júliusának feljegyzései sorában találkozhatunk azzal az egyébként hamis hírrel, amely az orosz cár halálát taglalja — Rákóczi lengyelországi követének jelentése alapján.² Fokozott figyelem kísérte a fejedelem kancelláriáján azokat a

¹ L. pl.: MÁRKI Sándor: *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben*. Bp. MTA, 1913. 96. és *Értekezések a történeti tudományok köréből* XXIII/6. 387—480.; PERÉNYI József: *II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei*. In: Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. KOVÁCS Endre. Bp. 1956. 52—95.; ARTAMONOV, V. A.: *Magyarország és az orosz—lengyel szövetség (1707—1712)*. = *Történelmi Szemle* 1978. 3—4. 527—531.

² *Ráday Pál iratai. I. 1703—1706*. Sajtó alá rend. BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAY Ferenc, PAP László. Bp. Akadémiai K., 1955. 293.

leggyakrabban a külföldi udvaroknál elhelyezett magyar követek jelentéseiből származó értesüléseket is, amelyek I. Péter cárnak a törökökkel folytatott háborújával voltak kapcsolatosak.³ A szabadságharc ideje alatti orosz – magyar kapcsolatok felvételében az első próbálkozások között tarthatjuk számon például azt, amelyre Rákóczinak egy 1706 márciusában, Egerben a lengyel királyhoz küldött rezidense számára írt utasításból derül fény:⁴ a fejedelem pontosíttatni szeretné azt az orosz cártól származó megkeresést, amely hajóhadának megsegítését kéri a baráti országoktól, így a magyaroktól is. Magyarországnak azonban nincs olyan tengere, ahonnan az orosz hajókat támogathatná, Rákóczi tehát a lengyelek segítségét kéri az orosz kérés tisztázásához. Másfajta kapcsolat kialakítására mutat rá a fejedelemnek Sárospatakról Thalaba Mátéhoz, I. Péter cár melletti rezidenséhez írt levele 1708 decemberéből: „... repraesentalya kegyelmed azt is, hogy mivel ez idén nagy bősége vagyon az hazában a' bornak, ha kinek az vételre kedve léssen edgy nehany ezer hordóval készek leszünk Ilyvoba vitetni, melly iránt el is várjuk tudosítását kegyelmednek.”⁵

A kultúra és a művelődés területén lehetségesnek tartott orosz – magyar kapcsolatok elemzésekor nem szabad elfeledkeznünk a szabadságharc első komoly külpolitikai sikereként elkönyvelt varsói szerződés kialakításában nagy szerepet játszó Ráday Pálról, Rákóczi titkos kancelláriájának vezetőjéről.⁶ Rádaynak a magyar művelődéstörténetben elfoglalt helye, újságszerkesztői és könyvgyűjtő tevékenysége közismert, érdemes lehet mindeme munkásságát abból a szempontból megvizsgálni, hogy – párhuzamosan politikai megbízásaival, vagy éppen azokból következően a későbbiekben – kimutatható-e valamilyen kapcsolata az I. Péter-kori orosz művelődési élettel.

Az, hogy a Ráday-család két könyvgyűjtőjét, Pált és Gedeont érdekelték az Oroszországgal foglalkozó kiadványok, a könyvgyűjteménynek az 1861-es átadáskor használt katalógusából⁷ ki-
derül: a folio méretű útleírások között szerepel egy 1571-es bázeli kiadvány, *Rerum Moscoviticarum*

³ L. pl.: *Ráday Pál iratai. I.* 276 – 277, 443 – 444, 678 – 684.

⁴ *Ráday Pál iratai. I.* 543 – 545.

⁵ *Ráday Pál iratai. II. 1707 – 1708.* Sajtó alá rend. BENDA Kálmán, MAKSAY Ferenc. Bp. Akadémiai K., 1961. 496. A borral való kereskedelemre a későbbiekben valószínűleg folyamatosan lehetőség volt, erre utal I. Péter cárnak Szentpétervárról A. D. Mensikovhoz írt levele is 1709 novemberében: „Utasítom még a következőkre: tekintetbe véve, hogy mind itten, mind pedig Moszkvában igen nagy kereslet vagyon a magyar bor iránt, ennek okáért kívánatos volna, hogy árusítás végett 100, vagy ennél több hordót magyar földről behozzanak.” L. VÁRADISTERNBERG János: *Ukrainceve, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban* = Századok, 1955. 2 – 4. 236.

⁶ *Ráday Pál iratai. II.*, 11. E szöveggyűjtemény világít rá először a közölt iratok segítségével arra, hogy nem is annyira Bercsényi Miklós, a követség hivatalos vezetője, hanem sokkal inkább Ráday Pál vállán nyugodott az orosz – magyar kapcsolatok hivatalossá tételének hatalmas feladata, a külföldi követek fogadásától kezdve a tárgyalások lefolytatásán keresztül egészen azok írásbeli megfogalmazásáig és papírra vetéséig.

⁷ A katalógus eredeti, kézzel írt példányát (Ráday Könyvtár. Az átvételkor használt katalógus” – későbbiekben: *Katalógus*) BERCZ Ágnes, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének vezetője bocsátotta rendelkezésemre, melyért itt mondom köszönetet. A *Katalógus*ból azonban az nem, vagy a beszerzés évszáma alapján csak ritkán deríthető ki, hogy az egyes kötetek megvásárlására melyik Ráday idejében került sor, így itt csak azokat emelem ki, amelyek megjelenési idejükből következően már az idősebb Ráday idejében is a gyűjteményben lehettek. Szintén BERCZ Ágnes segítségével használhattam a Ráday-féle könyvgyűjtemény cédulakatalógusát a kéziratos *Katalógus* adatainak beazonosításakor.

rum commentarii... címmel⁸ és egy 1630-as Leidenben megjelent munka, a *Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria, commentario topographico atque politico illustratae*;⁹ a folio méretű történelmi művek között¹⁰ pedig ott van a *Moscovitarum rerum auctores varii unum in Corpus Congeni, quibus et gentis Historia Continetur et Regionum accurata descriptio* című munka,¹¹ amely Frankfurtban jelent meg 1600-ban.¹²

A másik kapcsolódási pont Ráday Pálnak és I. Péternek a magyar, ill. az orosz sajtótörténetben betöltött szerepében keresendő; a *Mercurius Veridicus* megjelenésének idején ugyanis már két éve adja ki a cár Oroszország első nyomtatott újságját, a *Vedomostit*.¹³ I. Péter az 1697–98-as, Hollandiában és Angliában tett nagy követjárás idején maga is tapasztalhatta külföldön az időszaki sajtó szerepét és jelentőségét, ezért szükségesnek tartotta változtatni az addigi kéziratos, csak a cár számára készített hírlevél szerkesztésén, előállítási módján és példányszámán.¹⁴ A kéziratos változat már a 18. század első éveiben elveszti addigi szigorúan titkos jellegét, egyre több példány készül belőle, tartalma is bővül – méghozzá Oroszország bel- és külpolitikájával kapcsolatos hírekkel, végül a cár 1702. december 16-i rendeletében mondja ki, hogy a lapot ezentúl nyomtatásban kell megjelentetni.¹⁵ A hírlappal kapcsolatos szakirodalom sokáig úgy vélte, hogy a rendelet után az első nyomtatott szám 1703. január 2-án jelent meg. Berkov kutatásai szerint¹⁶ ennek ellentmond az, hogy az 1703. július 18-án megjelent számban utalás található egy korábbira, melyben a Szibériában talált vasércről van szó. Az 1703-as év júliusáig megjelent számai azonban ilyen témával nem foglalkoztak, logikus tehát a következtetés: már 1702 decemberében is meg kellett jelennie egy nyomtatott számnak. 1903-ban V. Pogorelov

⁸ *Katalógus* 728–729.

⁹ *Katalógus* 796.

¹⁰ Mint SEGESVÁRY Viktor írja: „Ráday élénken érdeklődött a külföld egyes nagyhatalmainak története iránt; ez az érdeklődés a történelmi érzéken túl, önként következett diplomáciai szolgálataiból, az eléje kerülő feladatokból és a szerzett tapasztalatokra való visszaemlékezésekből.” L. SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday Könyvtár 18. századi története*. Bp. Ráday Gyűjtemény, 1992. 57.

¹¹ *Katalógus* 863.

¹² Ugyanezen kérdés másik oldalát tekintve: I. Péter könyvtárában is volt két olyan kötet, amely – ha közvetve is – Magyarországgal foglalkozott: a Kölnben 1596-ban kiadott és térképekkel illusztrált *Historia von den Empörungen so sich im Königreich Ungarn auch in Siebenbürgen Moldaw in der Bergischen Walachey und andern Örthern zugetragen haben...* című munka és a Sébastien LE CLERC által illusztrált *Les actions glorieuses de S. A. S. Charles Duc de Lorraine etc. en Hongrie, Transylvanie etc.* című mű. L. Biblioteka Petra I. Ukazatel'-spravočnik. Sost. E. I. BOBROVA. Leningrad, BAN, 1978. 128. 1182. tétel, 133. 1257. tétel.

¹³ Mivel a *Mercurius Veridicus* története a magyar nyelvű szakirodalomban közismert, itt inkább a *Vedomosti* történetének taglalására térek ki.

¹⁴ A *Kuranti* [hírek, hírharang] egyetlen példányban készült, egyetlen olvasója, a cár számára. Balickij 1908-as sajtótörténeti munkájában utal azokra a fennmaradt *Kuranti*-példányokra, melyeken jól olvashatók a következő feliratok: „a cár által elolvasva”, „az 1677. év szeptemberének 1-jén a cár szobájában felolvasva, a bojárok az előszobában hallgatták”, „az 1677. év szeptemberének 9. napján a felséges cárnak felolvasva az udvari bojárok jelenlétében a Duma titkára, Larion Ivanov által”. L.: BALICKIJ, G. B.: *Zaroždenie periodičeskoj pečati v Rossii*. Sankt-peterburg, Senatskaâ tipografiâ, 1908. 5.

¹⁵ A rendelet pontos szövegét l. BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 10.

¹⁶ BERKOV, P. N.: *Istoriâ ruszkoj žurnalistiki XVIII. veka*. Moskva–Leningrad, AN SSSR, 1952. 40–42.

Moszkvában kiadta a *Vedomosti* 1702 és 1707 között megjelent számainak anyagát,¹⁷ melyek között ott található az a szám is, amely a szibériai vasércmel foglalkozik — és amelynek megjelenési dátuma 1702. december 17. 1918-ban az orosz Akadémia II. osztályának folyóiratában¹⁸ K. V. Harlampovics professzor hivatkozott a kazanyi Hittudományi Főiskola könyvtárában található Anatolijevskij sbornikra, melyben szintén megtalálható a december 17-i szám teljes szövege. Korábban nem tartották valószínűnek, hogy a rendelet kiadása után egy nappal már megjelenhessen az első nyomtatott szám, ezért nem is fordított a kutatás különösebb figyelmet a decemberi számra. Berkov kutatási eredményeit elfogadva azonban egyet kell értenünk azzal a véleményével, mely szerint itt nem arról van szó, hogy a nyomtatás ilyen gyorsan sikerült volna, hanem arról, hogy már összegyűlt az egy számra való anyag, megindult a nyomtatás — a cár közvetlen parancsa nyomán —, és a rendelet csak mindezen előkészítés után nyert hivatalos, írásban is lefektetett formát. Ezzel magyarázható a két, egymáshoz elég közeli dátum. Az említett cikken kívül ez a szám híreket közölt a cár visszatéréséről az Északi hadjárat első csatái után, és bemutatta a svédektől zsákmányolt fegyvereket.

A lapot az orosz sajtótörténet általában a *Vedomosti* cím alatt emlegeti, a valódi helyzet azonban az, hogy ez a cím állandóan változott. Pogorelov szerint a következő címekkel jelentek meg az egyes számok:¹⁹ *Vedomosti Moskovskie* (1703, 1704), *Vedomost' Moskovskaâ* (1705), *Podlinnoje donošenie* (1705. 31. sz.), *Rel'âci'â* (1706, 1707).²⁰ A címet általában vastagabb betűtípussal emelték ki, és ugyanezt a gyakorlatot követték a hírek származási helyének megjelölésével is. Ez az utóbbi egyben az egyelőre rovatok nélküli újság szerkesztési és szerkezeti elvét is mutatta, hasonlóan a nyugat-európai gyakorlathoz. A lap rendkívül keskeny margójú tizenkettedrét formátuma az akkori olvasó kényelmét szolgálta. Példányszáma tízegynéhánytól a néhány ezerig terjedt számonként, a hírek fontosságától és az érdeklődéstől függően. Balickij adatai szerint²¹ a legnagyobb, kb. négyezres példányszámban az 1703. 10. szám jelent meg. Az utána következő egy-két évben egy-kétezer között mozgott, 1705-re azonban mindössze egy-kétszázra csökkent a kiadott példányszám, sőt 1721-től gyakran volt száz alatt. Az eladási arányok, melyek a moszkvai és a szentpétervári nyomda kimutatásaiban nyomon követhetők, arra mutatnak, hogy volt ugyan olyan szám, melyet a nagy kereslet miatt újra kellett nyomni, de nem ez volt az általános: a teljes példányszámnak kb. háromnegyed része talált vásárlóközönségre. 1712 után még ez az arány is romlott, volt olyan szám, melyből mindössze 3 példányt sikerült értékesíteni. A terjedelem számonként 2 és 22 oldal között váltakozott. Az oldalszámozást csak azokban a lapszámokban alkalmazták, amelyek terjedelme meghaladta a négy oldalt. 1705-től az első oldal alján mindig ott szerepelt a lap azévi sorszáma. Az újság periodikusságát és gyakoriságát jelző néhány adat.²² 1703-ban és 1704-ben 39 szám, 1705-ben 46 szám, 1706-ban 28 szám, 1717-ben 3 szám, 1718-ban pedig már csak egy szám látott napvilágot.

1703. január 2-án jelent meg a lap második száma. Legelső híre tüzérségi fegyverek készítéséről és számáról ad tájékoztatást: Moszkvában elkészült 400 rézágú a hozzávaló 12 és 18 fontos

¹⁷ V. POGORELOV: *Vedomosti vremeni Petra Velikogo*. Vyp. 1. 1702—1707. Moskva, Sino-dal'naâ tipografiâ, 1903. 406. Pogorelov a bevezetésben utal rá, hogy a nyomda archívumában található anyagnak — melynek alapján a kiadás készült — az a különös jelentősége, hogy a korrekktúra-megjégyzések is megtalálhatók benne.

¹⁸ Izvestiâ II otdeleniâ Akademii Nauk. 1918. XXIII. t., 1. kn., 1—18.

¹⁹ POGORELOV, V.: *i. m.* V.

²⁰ Ez az utóbbi elnevezés a sajtótörténet kezdeti időszakában Nyugat-Európában is igen gyakori volt. L. FÜLÖP Géza: *Sajtótörténet, sajtóismeret*. Bp. Tankönyvkiadó, 1983. 12—13. Ebben az esetben a latin 'relatio' szó „oroszosított” változatával találkozhatunk.

²¹ BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 34.

²² *Istoriâ russkoj žurnalistiki*. XVIII—XIX. v. Pod. red. A. V. ZAPADOVA. Moskva, Vysšââ skola, 1973. 20.

ágyúgolyókkal. A következő két tudósítás egyrészt a moszkvai matematikai és navigációs iskola működéséről számol be pontos adatokat közölve az iskolában tanulók létszámáról, másrészt — megint csak pontos adatokkal — arról tudósít, hogy hányan születtek Moszkvában november 24-e és december 24-e között.²³ Mindkét hír nagyon logikus válogatásról tanúskodik: az első az orosz felvilágosodás korai eseményeire és eredményeire, a második pedig Moszkva fejlődésére utal. A lap a későbbiekben nagy teret szentelt az Északi hadjáratnak és általában a hadi eseményeknek, pl. az 1706-os asztrahanyi és az 1708-as Don-menti felkelésnek. Berkov ezek mellett a következő csoportokba sorolja a *Vedomosti* híreit.²⁴ Oroszország nemzetközi kapcsolatai (pl. a déli szlávokkal, a görögökkel, a grúzokkal és Közép-Ázsia népeivel); Oroszország gazdaságpolitikája (érclelőhelyek közlése, üzemek alapítása, az első holland kereskedőhajók megérkezése); a kultúra eredményei (iskolák megnyitása, az első orosz földrajzi térképek kiadása, az új betűtípusra való áttérés).

A lapszerkesztés első lépését mindig a Külügyi kormányzéknel, majd később utódjánál, a Külföldi ügyek Kollégiumában tették meg, hiszen ide érkeztek a külföldi hírlapok. Balickij kimutatásai szerint 1703 és 1719 között az alábbi nyugat-európai, főként német és holland lapok jártak a kormányzéknek: *Die Europäische Relation*, *Relation Courier* (Hamburg), *Nordischer Mercurius*, *Relation aus dem Parnasso*, *Königsbergischer Ordinari Post Zeitung*, *Breslauer Nouvelles*, *Foglio adjunto all'ordinario*, *Wienerisches Diarium*, *Ordinarie Stokholmiske Post Tijender*, *Leipziger Post und Ordinari Zeitung*, *Couriesse Européische*, *Nouvelles des divers endroits* (Leiden).²⁵ A lapokból kiválogatott híryanag fordítása is a kormányzéknel történt. Nem ez volt azonban az egyetlen forrás a *Vedomosti* összeállításánál, a külföldi élet hírei származhattak Oroszország külföldön élő képviselőitől is: Törökországból M. P. Safirov, Poroszországból A. P. Besztuzsevrjumin, Dániából pedig V. L. Dolgorukij tudósított. A hadi eseményekről szóló hírek általában a hadvezérek tollából származtak. A cár — amikor ideje engedte — maga is részt vett az újság készítésének munkálataiban, válogatta és szerkesztette a híryanagot. Maradtak fenn olyan példányok, amelyekbe a cár azért javított bele, hogy világosabbá tegye a szöveget, az idegen nyelvű terminusok után például jelezte azok orosz megfelelőit.²⁶ Az is előfordult, hogy a cár publikálta azon saját leveleit, melyekben mindenkit érintő kérdéseket tárgyalt munkatársaival és levelezőpartnereivel. Ez történt például a poltavai győzelemről szóló cári beszámolóval: ezt 1709-ben a 11. és a 12. számban egyaránt megjelentették, a hír fontosságára való tekintettel az első bekezdést mindkét alkalommal pirossal szedve.²⁷ Egyetlen remélő hírforrás nem vált be: az 1702. decemberi rendelet ugyan előírta, hogy híreket különböző kormányzékek és más hivatalos intézmények is kötelesek szolgáltatni, ez azonban csak helyel-közzel valósult meg.

A lap megjelenésének helye egészen 1711. május 11-ig Moszkva volt, ekkor azonban megjelent az első szentpétervári szám is. Ezután a két helyszínen megjelenő újság példányai azonosak voltak, de 1714-ig Moszkvában, utána pedig Szentpéterváron került kiadásra nagyobb példányszámban. Előfordult az is, hogy — a vonatkozó hírektől függően — bizonyos számok csak az egyik vagy csak a másik helyen láttak napvilágot. Mindkét helyen az I. Péter által alapított vagy megújított nyomda — a Szentpétervári és a Moszkvai — vállalta a kiadást, annak minden költségével együtt. Az újságnak egyik helyen sincs külön kinevezett szerkesztője, ezt a feladatot a nyomdák vezetői látták el. Balickij szerint²⁸ Moszkvában ez a tevékenység valóban szerkesztést

²³ POGORELOV, V.: *i. m.* 3–4.

²⁴ BERKOV, P. N.: *i. m.* 44–45.

²⁵ BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 17.

²⁶ *Istoriâ*, 18.

²⁷ Az orosz nyomdászat a kezdetektől fogva élen járt a kétszínnyomás alkalmazásában. L. FÜLÖP Géza: *A könyvkultúra a könyvnyomtatás kézműipari időszakában*. (Gutenbergtől a francia forradalomig). Bp. Tankönyvkiadó, 1980. 63.

²⁸ BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 19.

jelent: a Külügyi kormányzékától már a külföldi újságok megérkezése utáni második-harmadik napon átküldték a nyomdába a lefordított cikkeket egy-egy tolmács, az altitkár vagy az őrszemélyzet által. A nyomda vezetője, F. Polikarpov átnézte a hírszerzőt, kis kereszttel, mint korrekturnajellel jelölve kihagyta belőle a hasonlókat vagy azonosakat, melyeket az egymástól függetlenül dolgozó fordítók benne hagytak, sőt: a nála őrzött tartalékanyagból még az ily módon megüresedett helyek pótlására is lehetősége volt. Szentpéterváron egészen más a helyzet: talán azért, mert az ottani nyomda vezetőjét, M. Avramovot köztudottan I. Péter reformjainak ellenzőjeként tartják számon, az ő feladata pusztán csak a kiadás. A fordítással megbízott B. Volkov (szintén a kormányzék, majd később a kollégium alkalmazottja) a teljesen előkészített anyagot pontos formai utasításokkal küldte át a nyomdába. Többször fordult levélben Avramovhoz amiatt, hogy utasításait nem tartották be, engedélye nélkül változtattak a szövegen, kihagytak belőle vagy hozzátettek, amelynek eredményeképpen az egész szöveg értelme megváltozott.²⁹

Ebben az időszakban I. Péter birodalmában nincsen cenzúrahivatal, de erre nagyon egyszerű magyarázatot találunk: minden kiadói tevékenység az ország irányítóinak kezében van, nem lehet meg tehát semmi, ami érdekeiket sértené. Legfeljebb annyi tapasztalható a lapban, hogy – főleg a hadieseményekkel kapcsolatos híreket – kissé „kozmetikázzák”, azaz az ellenségről igyekeznek olyan anyagot megjelentetni, amely annak gyengeségeit taglalja; valamint igyekeznek eltitkolni esetleges győzelmeit és ugyanezt tenni az orosz csapatok vereségei, veszteségei esetén is. Ez az igyekezet megint csak a fennmaradt korrektúrapéldányokon figyelhető meg.³⁰ nemcsak a lapszélén szerepelnek olyan megjegyzések, mint „a zárójelben lévő cikket a népek megmutatni tilos” (a cikk Péter egyik vereségével való kapcsolatos), hanem előfordult az is, hogy a teljes cikket leragasztották egy papírdarabbal, és nem került a helyére újabb szöveg. 1725-től, a cár halála után, az újság egyre ritkábban jelent meg, majd 1727-ben meg is szűnt. Egy 1727. októberi rendelet³¹ a szentpétervári nyomdát a Tudományos Akadémia irányítása alá rendelte, így az új lap *Szentpétervári hírek* címmel már az Akadémia fennhatósága alatt jelent meg.

A *Mercurius Veridicus* és a *Vedomosti* közötti hasonlóságok sorában elsőként említhetjük azt, hogy – az akkori európai sajtótörténet gyakorlatának megfelelően – mindkettőnek a szerkesztési elve azonos: a tudósítások a származási hely szerint és az adott események időpontjának rendjében követik egymást.³² Ugyanez mondható el a megjelentetett példányszámokról és a megjelenés rendszerességéről is. A *Mercurius Veridicus* egy-egy számát legfőképpen száz példányban nyomtatták, „mivel nem a szélesebb közönséghez, hanem a fejedelmi udvarokhoz, a diplomatákhoz és a politikusokhoz szólt...”³³ Tulajdonképpen a külföld tájékoztatására, rokonszenvének megnyerésére készült. A *Vedomosti* esetében más indokkal ugyan: nevezetesen az olvasni tudó és vásárlóképes olvasóközönséggel számolva, hozzátéve ugyanilyen példányszámot figyelhetünk meg – egy-két különleges alkalomtól eltekintve, amikor az adott lapszámokban található hír fontosságára és népszerűségére való tekintettel sokszorozódik meg a kiadott példányok száma.³⁴ Egyik lap sem tudja betartani tökéletesen a megjelenés pe-

²⁹ BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 24.

³⁰ BERKOV, P. N. (Pogorelov, V. nyomán): *i. m.* 44.

³¹ BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 38.

³² A *Vedomosti* a későbbiek során fokozatosan kialakította rovatait, jó példa erre az 1719. júliusi szám, amelyben a július 1-jei Péter-Pál ünnepről jelent meg 22 oldalas tudósítás: először idézi a metropolitának a cárt köszöntő beszédét, majd „riport” formájában szemtanúk segítségével számol be magáról az ünnepségről. L. *Istoriâ* 19.

³³ *Mercurius Veridicus 1705–1710*. Az első hazai hírlap hasonmás kiadása KENÉZ Győző fordításával, BENDA Kálmán bevezetőjével. Bp. Magyar Helikon, 1979. 15.

³⁴ A fentebb említett 1703. évi 10. szám valószínűleg ilyen lehetett: vagy az új fővárossal, Szentpétervárral vagy a cár éppen soros győztes hadieseményével volt kapcsolatos.

riodicitását: a *Mercurius Veridicus*ról hosszas tudományos vita után³⁵ bizonyosodott be, hogy főleg az első, Ráday által szerkesztett korszakában nem rendszeresen jelent meg; a *Vedomosti* bizonyos évekre vonatkozó gyakoriságára pedig fentebb már történt hivatkozás. A rendszeresség hiányának oka mindkét esetben azonos lehet: az egyik legfontosabb szerkesztési elv itt is, ott is az, hogy mikor gyűlik össze a következő lapszámra elegendő hírmennyiség. A két lap között tematikai hasonlóság is felfedezhető. A *Mercurius Veridicus* csaknem kizárólag, a *Vedomosti* pedig a megjelentetett hírek igen nagy arányában foglalkozik hadiesemények közlésével. Magyarországon természetesen a Rákóczi-szabadságharc eseményei, Oroszországban pedig a cárnak a törökökkel és a svédekkel folytatott hadjáratai jelentik a tudósítások alapját. Mindkét lapban megfigyelhető az a jelenség, amelyről Benda Kálmán így ír: „A kuruc vereségek jelentőségét igyekezett csökkenteni, a hadsereg kényszerű visszavonulásait óvatosan körülírta, megmagyarázta, a kellemetlen dolgokról meg nemegyszer teljesen hallgatott. Kitalált eseményeket azonban nem közölt. Szépített, de nem hazudott.”³⁶ A megjelenési helyek esetében szintén vonhatunk párhuzamot: megintcsak más-más okból, de mindkét lap esetében több kiadási helyet ismerünk: a *Mercurius Veridicus* ismert számaiból a lőcsei Brewer-nyomda és Bártfa kiadói tevékenységére derül fény — a szabadságharc eseményeiből, nem utolsó sorban Lőcse 1710-es elfoglalásából következően.³⁷ Az orosz cár céljai is világosak a *Vedomosti* kiadási helyének megváltoztatásával, hiszen az 1703-ban alapított új főváros, Szentpétervár szerepét 1711-től az is segíthetett hangsúlyozni, hogy ott is megjelent az első nyomtatásban készült orosz újság.³⁸ A hírlapok szerkesztésének konkrét, gyakorlati feladatát a fejedelem és a cár is hozzá igen közel álló emberekre bízta: Ráday Pál tevékenységével kapcsolatban megint csak az eddigi megjelent, igen gazdag szakirodalomra utalhatunk, a cár elképzeléseit pontosan megvalósító F. Polikarpovnak, a Moszkvai nyomda vezetőjének és B. Volkovnak, a Szentpétervári nyomda fordítójának szerepét pedig fentebb említettük már. Arra is sor került mindkét lap esetében, hogy az eszmei irányítók leveleit, nyilatkozatait közöljük. II. Rákóczi Ferenc akkor tartotta fontosnak egyik levele szövegű közlését a *Mercurius Veridicus*ban, amikor a bécsi udvarnak a szabadságharcot akadályozó nyilatkozatát kézhez kapta — a fejedelmi választ a hírlap 1705. augusztusi számában olvashatjuk;³⁹ I. Péter pedig a svédek felett aratott poltavai győzelmet tartotta érdemesnek saját szavaival leírni, majd a *Vedomosti* egymást követő két számában 1709-ben megjelentetni.⁴⁰

Ha azt vizsgáljuk, vajon a *Mercurius Veridicus* számaiban és a *Vedomostiban* jelentek-e meg a másik országra vonatkozó információk, a következő eredményre jutunk. A *Vedomosti* — mivel megjelentetésének céljai között ott van a külföld eseményeiről való tájékoztatás programpontja is — nagyon sokat foglalkozik a Rákóczi-szabadságharc eseményeivel,⁴¹ eleinte a cári abszo-

³⁵ L. THALY Kálmán és ESZE Tamás vonatkozó tanulmányait.

³⁶ *Mercurius Veridicus* 14. A *Vedomosti* szerkesztésében követett hasonló módszert l. fentebb.

³⁷ *Mercurius Veridicus* 10–11, 13.

³⁸ Ugyan nem a megjelenési helyek változásával párhuzamosan, de mindkét lapnál megfigyelhető az eredeti lapcím megváltozása is. Az első számban még *Mercurius Hungaricus* a következő számtól címében *Mercurius Veridicus ex Hungaria*-ra változik. A *Vedomosti* címváltozatainak felsorolását l. fentebb.

³⁹ *Mercurius Veridicus* 30–32, 93–96.

⁴⁰ *Istoriâ*, 18.

⁴¹ A *Vedomostinak* a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos híryanagait VÁRADI-STERNBERG János gyűjtötte össze — a *Vedomosti* egyes számaira való pontos hivatkozásokkal — és a következő két tanulmányban közölte: V.-S. J.: *Az 1707-es orosz–magyar tárgyalások előzményei* = A Szegedi Tanárképző Főiskola Közleményei. 1965. Szeged, 1965. 281–293.; V.-S. J.: *A Rákóczi-szabadságharc eseményei az egykorú orosz hírlap hasábjain* = V.-S. J.: *Utak, találkozások, emberek*. Írások az orosz–magyar és az ukrán–magyar kapcsolatokról. Uzsgorod–Bp., Kárpáti K. – Gondolat K., 1974. 20–29.

lutisztikai rendszernek megfelelően lázadókként emlegetve a szabadságharcban résztvevőket, később azonban — I. Péter Lengyelországgal és a II. Rákóczi Ferencsel kapcsolatos politikai terveinek megfelelően⁴² — egyre objektívebb híreket közöl a lap egyes számaiban 1703 és 1710 között a kuruc sereg számbeli összetételét, a hadműveletek menetét és eredményeit, a különböző béketárgyalások menetét tekintve át.⁴³ A *Mercurius Veridicus* fennmaradt számainak áttekintése jóval szerényebb eredményre vezet, ennek magyarázata három okban keresendő: egyrészt a magyarországi hírlap megjelenítésének célja kimondottan a szabadságharc eseményeiről való tájékoztatás, ezeknek az eseményeknek pedig nincsenek közvetlen orosz vonatkozásai, másrészt pedig a szinte egyetlen lehetséges téma, a cárral kötött 1707-es varsói szerződés idején a *Mercurius Veridicus*nak nem jelennek meg (vagy ha igen, nem maradtak fenn) számai, harmadrészt a szerződéssel kapcsolatos írásbeli előkészületek szigorúan titkosak,⁴⁴ a szerződés hivatalosan megfogalmazott, végleges és ratifikált változatának helye pedig nem a mindennapi eseményekről tudósító sajtótermék egy száma, hanem a fejedelmi kancellária irattára.⁴⁵ A *Mercurius Veridicus* fellelhető példányainak 1979-ben megjelent hasonmás kiadása és az egyes számok magyarra fordított változata így csak sovány eredménnyel kecsegtethet: a mindösszesen két orosz vonatkozású hír egyike a valószínűleg nyomtatott formában meg sem jelent, 1706. júniusában Konstantinápolyból keltezett tudósítás csak áttételesen említi a „moszkovitákat”.⁴⁶ A másik hír a *Mercurius Veridicus* 1710-ben megjelent első számából való: a poltavai orosz győzelem után XII. Károly seregéből távozott és Rákóczi zsoldjába állt egy lengyel csapat Potocki József kioviai palatinus vezetésével.⁴⁷ A cár nehezményezte ezt, mondván: a vele szövetséges Rákóczi az oroszok ellenségeit, a svéd királlyal szövetséges lengyeleket fogadja táborába. Az 1710. január 28-án Homonnán keltezett hír szerint azonban a „politikai bonyodalom” máris megoldódott: „A kioviai palatinus katonaságát illetően is sikerült megnyugtanni a cár őfelségét, minthogy ezek elkötelezték magukat a mi mindenkori szolgálatainkra.”⁴⁸

Utoljára maradt annak tisztázása, hogy a varsói szerződés megkötésében közvetlenül, a követség tagjaként is szereplő Ráday Pálhoz eljutott-e a *Vedomosti*, illetve volt-e I. Péter kezében a *Mercurius Veridicus*nak akár csak egyetlen száma. Sajnos a Ráday Gyűjtemény muzeális része nem tartalmazza a *Vedomosti* számait,⁴⁹ és a kéziratos katalógus sem utal semmilyen formában

⁴² L. ezzel kapcsolatban az 1. sz. jegyzetben megadott tanulmányokat.

⁴³ Az Oroszországba eljutó hírekkel kapcsolatban VÁRADI-STERNBERG a következőket írja: „A Vjedomosztyi hírei különböző forrásokból származtak. ... A tudósítások zömét azonban a nyugat-európai, elsősorban a német, valamint a francia újságokból vették át.” Majd később: „De már az 1704. január 31-én megjelent 4. számban változást tapasztalhatunk. A bécsi jelentések mellett közölt a lap egy 'Magyar földről' jelzett tudósítást is. Ennek hangja előnyösen eltért a császári fővárosból érkezettektől.” L. V-S. J.: *A Rákóczi szabadságharc* 20, 22.

⁴⁴ A Ráday Pál diplomáciai feladatait taglaló BENDA Kálmán éppen a varsói szerződés iratait hozza példának a titkosság betartásának illusztrálására: „Az egészen bizalmas ügyekben, mint a cárral való tárgyalások utasításai még írnokot sem vontak be, — Ráday maga tisztázta le az iratot.” L.: *Ráday Pál iratai* II. 23.; PERÉNYI J.: *i. m.* 87.

⁴⁵ PERÉNYI J.: *i. m.* 88–89, 95.

⁴⁶ „Arról is írnak, hogy ez a háború nem kis akadályt gördít a törökök által a moszkoviták ellen indítandó hadjárat elé.” L. *Mercurius Veridicus* 102.

⁴⁷ *Mercurius Veridicus* 112.

⁴⁸ *Mercurius Veridicus* 118–119, 140.

⁴⁹ BEREZ Ágnes szíves közlése szerint a muzeális gyűjtemény rendezésére az 50-es években került utoljára sor, de a feltárást végző — azóta már elhunyt — kollégán semmilyen orosz vonatkozású sajtóterméket nem talált. RÁDAY egyébként valószínűleg nem tudott oroszul, a Segesváry által idézett *Önéletrása* a magyar mellett a latint, a németet, a szlovákokat és a franciát említi nyelvtudása ismertetése kapcsán, a *Vedomosti* beszerzése tehát mindenképpen csak kuriózum-jellegű lehetett volna. L. SEGESVÁRY V.: *i. m.* 28.

arra, hogy valaha is ott lettek volna a lap számainak példányai.⁵⁰ Hasonlóan negatív eredményre juthatunk az orosz cár könyvtárának jegyzékét áttekintve: a *Mercurius Veridicus*nak semmi nyoma, a sajtótermékek között itt is csak az *Acta Eruditorum* 1700 és 1710 között megjelent köteteivel találkozhatunk.⁵¹ Ráday Pál iratainak II. kötetében található az egyetlen olyan utalás, amely a *Mercurius Veridicus* egy számának a cárhoz való eljutását legalább lehetőségként megcsillantja: 1708. augusztus 28-án Egerben kelt II. Rákóczi Ferencnek az a levele, melynek címzettje Nedeczky Sándor, a fejedelem I. Péter mellé rendelt követe, és amelyben a következőket olvashatjuk: „Miképpen legyenek itt a dolgok és honnan esett az minnapi szerencsétlen trencsenyi casus, már az előtt kegyelmednek tudára adtuk mindazonáltal most is includalván az relatiot, tudosityuk kegyelmedet, hogy ugyan akkor tájban az Ur Isten szép győzelmekkel látogatta hadainkat Dunántúl...”⁵² A leírtakból tehát az következik, hogy a fejedelem Nedeczkynek küldött leveléhez mellékelte a *Mercurius Veridicus* azon számát, melyben a trencsenyi csata részletei voltak megtalálhatók.⁵³ Elképzelhető, hogy a „balszerencsés, és inkább szegényletes, semmint veszedelmes”⁵⁴ trencseni csata latin nyelvű leírását a fejedelem nemcsak követének, hanem a cárnak is szánja olvasmányul, annál is inkább, mert levelében arra is utal, hogy Nedeczkyt mindezekről egyszer már korábban is tudósította.⁵⁵ A sors, vagy inkább a mindig is kiszámíthatatlan postajárat, amely a követeknek szóló levelezést továbbította,⁵⁶ azonban közbeszólt: a cár mellé rendelt magyar követ ezt a melléklettel is ellátott levelet már nem kapta meg. 1708. augusztus 9-én a cár kiállította számára az elbocsátó levelet, és Nedeczky hazaindult. Rákóczinál szeptember 28-án jelentkezett a szerencsi táborban — anélkül, hogy ezt a legutolsó fejedelmi küldeményt kézhez kapta volna.⁵⁷ Így veszett el annak még a lehetősége is, hogy a cárhoz példány jusson el az első magyarországi hírlap egy igen fontos számából.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy az I. Péter cár által kiadott *Vedomosti* és a *Mercurius Veridicus* összevetése — annak ellenére, hogy a két lap között konkrét párhuzamok nem mutathatók ki — egy szempontból mégis fontos lehet. Az összehasonlítás alapjául választott sajtótörténeti kérdések (szerkesztési elv és szerkesztők, példányszámok, a megjelenés helye és rendszeressége, a lap tematikája) megválaszolása világossá teszi: a két sajtótermék hasonlósága éppen abban

⁵⁰ Holott a korábban már említett *Katalógus*ban a „Litterarii” szakcsoport tartalmaz sajtótermékeket, igaz, inkább tudományos folyóiratokat: többek között a *Journal des Savants* 1665 és 1753 között és az *Acta Eruditorum* 1682 és 1731 között megjelent köteteit. L. *Katalógus* 701.

⁵¹ *Biblioteka* 105. 859. tétel. A korábban már felsorolt nyugat-európai lapok mellett van még egy, amely tartalmazott híreket a Rákóczi-szabadságharcral kapcsolatban (I. MÁRKI S.: *i. m.* pl. 15, 26, 57.) és a cár kezébe juthatott: az *Europäische Fama* kötetei — ezt a lapot ugyanis I. Péter egyik legközelebbi munkatársa és alattvalója, A. D. Mensikov könyvtárának a leltárában megtalálhatjuk. A leltárt közli: Saverkina, I. V. — SOMOV, V. A.: *Reestr knig A. D. Mensikova = Kniga v Rossii v epohu prosveseniá.* Leningrad, BAN, 1988. 145 — 160.

⁵² Ráday Pál iratai. II. 460.

⁵³ BENDA Kálmán megjegyzése szerint a hírlap 1708-as első számáról van szó. L. *uo.*

⁵⁴ *Mercurius Veridicus* 108.

⁵⁵ 1708. augusztus 7, Szécsény: Rákóczi levele Nedeczky Sándor oroszországi követhoz. L. *Ráday Pál iratai.* II. 440 — 441.

⁵⁶ Mint BENDA Kálmán írja: „Még nagyobb nehézségekkel járt a cári udvarral, illetve a cár mellé rendelt Nedeczky Sándorral, majd Thalaba Mátéval való levelezés. Amíg Péter cár Varsó körül táborozott, a levelek kézbesítése gyorsan és pontosan történt, 1708 elejével azonban a cár és hadserege visszavonultak kelet felé, s a postanehezségek egyre nőttek. A svéd, a lengyel és orosz hadaktól járt vidéken rendszeres postajárat nem volt, a kereskedők, akikre esetleg rábízhatták volna a leveleket, nem nagyon mozogtak, küldöncökkel kellett az iratokat továbbítani.” L. *Ráday Pál iratai.* II. 34.

⁵⁷ Ráday Pál iratai. II. 460.

rejlük, hogy a *Vedomosti* csakúgy, mint a *Mercurius Veridicus* a 18. század eleji nyugat-európai sajtótörténetre általánosan jellemző, azzal azonos, abból következő vagy arra visszavezethető tulajdonságokat mutat.

HANGODI ÁGNES

Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia”. Rézmetszetes címlapja és azonos keltezésű térképei, nemkülönben a velük egybehangzó előszó alapján következtettem arra évekkel korábban, hogy ennek a magyar *Újszövetség*-fordításnak nem a nyomtatott, hanem a rézmetszetű díszcímlapján olvasható évszámot kell a megjelenés időpontjául tekintenünk. A nyomtatott címlap keltezése csak a kinyomtatás elkezdésének évét jelöli.¹

Levéltári adalékok felkutatására nem lévén módom, elodáztam a kérdés további vizsgálatát. Csepregi Zoltán újabb közleménye gondos mérlegelés alapján részben megerősíti, másrészt azonban mégis igazolatlannak tekinti elgondolásomat, és a megjelenés idejének véli a hagyományos 1754. évet.²

A kérdésben dönt egy aprónyomtatvány impresszuma: *Lauban 1758*. Egykor hozzákötötték a British Library által őrzött *Laubáni Biblia* példányához. Címe:

Historischer Vorbericht, / von dem Zustande / der Evangelisch = / Lutherischen Kirchen / in Ungarn. / Denen respective Höchst = und Hohen = auch / günstigen Wohlthättern, / welche einen milden Beytrag / zum Druck der neuen Ausgabe / eines ungarischen / Neuen Testaments / hochbeneigt und willigst zu thun geruhen, / im Namen de sämtlichen / Evangelischen Kirchen / in Ungarn, / den verbindlichst schuldigen Dank einigermassen / öffentlich bezeugen zu können, / nebst einer Anzeige, was in dieser Edition / geleistet worden, / wohlmeinend aufgesetzt. / [közrészor] Lauban, 1758.

Geoffrey Arnold szívességéből ismerem ezt az adalékot, akinek kollegiális figyelmességét ezúton is megköszönöm.³

Az aprónyomtatvány nem szól négy évvel korábbi megjelenésről. Körülhatárolja, miként szabad tekintenünk az eddig ismeretes adalékok hézagait. Önmagában a fordítás előszava sem bővelkedik a kiadástörténet adataiban, így többféle kiegészítés kínálkozik. Csepregi Zoltán megemlégett írásában joggal fölvehette, tekinthetjük a nyomtatás befejezésének s a megjelenés évének is a nyomtatott címlap évszámát. Valóban képzeltethetnénk eme aprónyomtatvány nélkül úgy

¹ MKSz 106. (1990.) 68–69.

² Vö. *Lutherische Kirche in der Welt*. 41. (1994.) 129–135. Majd MKSz 111. (1995.) 87–90. A címlap *utólag* készült kinyomtatását nem próbálja igazolni, noha valóban nem ritka, hogy a címív, s vele a címlap sem a könyvtest nyomtatásának kezdete előtt készül. A rézmetszetes címlapot valóban a nyomtatás befejeztével adták a kötethez. Az adósság cáfolja Csepregi Zoltánnak azt az elképzelését is, hogy a nyomtatás befejeztével rendelkezésre álló pénzmaradványból telt volna a térképek és rézmetszetes címlap metszetésére és nyomtatására.

³ A xeroxmásolat Borsa Gedeon útján jutott kezemhez korábban. A főntebbi idézetek tükrében nem tekinthető úgy mindez, mint *argumentum e silentio*. A teljes kötet elkészültéig aligha volt mód arra, hogy krúdában terjesszék az új fordítást. Az adósság ténye döntő. — A *Biblia* lelőhelye a hozzá kötött aprónyomtatvánnyal (WOLLNER Ildikó szívességéből közölhetem): 3061.b.13. London, The British Library, Slavonic and East European Collections. 1957. április 2-án regisztrálták a kötetet, possessor és marginalia nem található benne.)

is, hogy a cenzúra és a hétéves háború miatt csupán a szállítás, valamint a magyarországi terjesztés tolódtott el a térképek elkészülte idejére, az 1758. évre.

A fordítóktól eredhet az aprónyomatvány, illetve azoktól, akik külföldön igazgatták a nyomtatás ügyeit. Többek között említi a szöveg a néhai kancellárt, Nádasdit, az 1747. évet, a somogyi gyülekezetek ügyét, a kétszáznál több megszűnt protestáns egyházközséget — ebben a helyzetben munkálkodtak a szerkesztők és szerzők a Luther katekizmusa, az éhes lelkek kielégítésére szükséges *Haus-Postilla*, és az *Újszövetség*, s lehetőség szerint az *Ószövetség* kiadásán. A katekizmus kéziratával kapcsolatban megemlíti az aprónyomatvány alsóki Mészáros György érdemét, az 1743. évet, majd a rákövetkező években folyó gyűjtést, így végül megjelenhetett Laubánban az 1750. évben s eljuthatott Magyarországra a katekizmus. Közben került Boroszlóba az *Újszövetség* kézírata, de kinyomtatásához a katekizmus kiadásával kapcsolatos *adósság* miatt nem láthattak hozzá. Mindazonáltal adódott segítség.

„Mi dieser namhaften Hülfe ward demnach der Druck des Neuen Testaments Ao. 1754 in GOTTES Namen gleichfals in Lauban angefangen und über die Hülfe unter mancherley Versuchungen fortgesetzt worden: als sich aber daselbst einige erhebliche Hindernisse herworgethan hatten, musste mans unter göttlichem Beystand zu Jauer [sic! Jänner?] endigen. Dieses neue Kleinod des ungarischen Zions ist unvermerckt 4 Alphabeth und 4 Bogen, ohne die Vorrede starck geworden, darzu auch mit einem Kupfer-Blatte und 2 Landcharten, deren eine das gelobte Land, die ander aber die Reisen Pauli vorstellet, und von einem in Schlesien dienenden Gehülfen besorget ist, gezieret. Dadurch denn geschehen, daß man bey deßen Ausgabe über die schöne und reiche Collecte noch beynahe 400 Rth. Schulden machen musste.“ (37. lap)

Ebból az aprónyomatványból tehát nem azt tudjuk meg, hogy el is készült a nyomtatás megkezdése évében az egész magyarázatos *Újszövetség*. A munkálat elhúzóására elég nyomós ok a pénzszüke. Tehetetlen volt a szerető igyekezet. Szép kezdet nyomán nem várhatták el a szerzők és a hívek, hogy a nyomtató hitelbe munkálkodjék. Várniuk kellett, amíg elegendő fedezetet gyűjthettek, s közben a magyarázat részletesebb és terjedelmesebb alakot öltött. Kezest kellett találniuk a tetemes adósság vállalására is. Az elkészült munka előszavával párhuzamos pl. az aprónyomatvány következő részlete:

„Wie denn die ersten Bogen des Evangelii Matthäi solche noch sehr sparsam enthalten. Nachdem sie aber den vortreflichen Nutzen wahrgenommen, und durch die milde Collecte ihre gute Hofnung bey der wider Willen geschehenen Verzögerung ziemlich angewachsen, so wurden auch die Anmerkungen und Nutz-anwendungen nach dem Vorbilde des Hedingerischen Testaments und anderer Theologorum Erklärungen so viel vermehret, dass die ungarisch evangelische Kirche bey dem grossen Mangel guter Bücher, von diesem einzigen einen grossen Vortheil ziehen kan.“ (38. lap)

Mindezek alapján megerősítve látom és megokoltnak vélem azt az álláspontot, hogy 1754-ben a kiadás csupán elkezdődött; nem készült el egyszerre a teljes kötet nyomtatása; az előszó részletei is ennek megfelelően értelmezhetőek. A megjelenés pedig a térképek és a díszcímlap elkészültével azonos évre okkal keltezhető, tehát 1758-ra.⁴

FEKETE CSABA

⁴ CSEPREGI Zoltán korrektségét itt is megköszönöm, aki 1994. november 29-én kelt leveleiben közölte, hogy újonnan talált forrás alapján túlhaladottnak tekinti a 2. jegyzetben említett cikkeinek állítását.

Felvilágosodás kori újságok híradásai a Georgikonról. A Festetics György által 1797-ben Keszthelyen alapított Georgikon elnevezésű gazdasági tanintézet, világviszonylatban az első mezőgazdasági felsőoktatási intézmény volt.¹ A korabeli sajtó az alapítástól kezdve számos cikkben számolt be az intézet fejlődéséről.

A bécsi *Magyar Hírmondó* 1798 szeptemberében egy hosszabb cikk keretében tájékoztatta olvasóit a nemrégiben megalapított Georgikonról, egyúttal méltatva Festetics György érdemeit is:

„A magyar Földközi tenger (Balaton) meljékéről. Sep. 7-dikénn: — Minden pallérozott nemzetek által látták azt eleitől fogva, hogy valamint kívülről fegyverrel védelmezi a Tartományokat: úgy belőlről a Tudományok ékesítik, s a Mesterségek gazdagítják. Egy kiváltképpen ezen Mesterségek közül, s lehet mondani, hogy első a Mezei Gazdaság fő Mestersége, melyet ugyan azért az Anglusok még a nagy hasznú tengeri kereskedések mellett annyira utánna adták magokat, hogy annál fogva mezeiket valóságos paradízsom kertekké változtatták, melyekben a Poéták arany-idejének meg ujulását lehet gyönyörködve szemlélni. Angliának ily ritka boldogságára iparkodik szives igyekezettel juttatni vidékeinket Hazánk méltó Fija, M. Gróf Festetics György Ur ö Nga... Kész mindent el követni a Georgikon nevezet alatt Keszthelyen fel állított Gazdasági Oskolának virágoztatására... Az említett Georgikon, különösen s főképpenn a Gróf Ur tulajdon Tisztjeinek formáltatásokra állítottatott ugyan fel, mindazonáltal Hazánknak akármely részéből való más Ifjak is, kiknek a Gazdaság fundamentomos megtanulásához kedvel s hajlandósággal vagnak, ingyen hallgathatják abban a Gazdasági tanításokat folyvást, s egyéb tudományokban való magok tökéletesítése rövidege nélkül, mert a Georgikon Oskolai esztendeje is éppen akkor kezdődik s végződik, mikor a Kir. Oskoláké, és a Kir. Gymnásiumbéli letzkék órái nem esnek össze a Georgikonéival.”²

A fenti híradásból a korabeli olvasó megtudhatta, hogy a Georgikon elsősorban a Festetics uradalom számára képzett alapos tudású gazdatiszteket, de a máshonnan érkező, tanulni vágyó hallgatókat is szívesen látták. Az intézet alapítása Festetics éles előrelátásáról tanúskodott. Az agrárkapitalizálódás útjára térő, hatalmas Festetics-birtok az addigi szakképzetlen vezetők irányításával nem tudott volna megfelelni a kibontakozóban lévő új igényeknek. Ezeknek a követelményeknek az akkori oktatási intézmények közül egyik sem volt képes eleget tenni. Ezért új és úttörő Festetics kezdeményezése, nemcsak hazai, hanem európai viszonylatban is. Az intézmény létével, célkitűzéseivel a hazai polgári fejlődést szolgálta.

1800-tól kezdve pesti, pozsonyi, bécsi és gráci lapokban gyakran tett közzé Festetics hirdetéseket a tanulók felvételéről. Ezekből a hirdetésekben kaphatott tájékoztatást a korabeli olvasó az intézetben folyó oktatás tartalmi vonatkozásairól, az ösztöndíjas hely elnyerésének feltételeiről. Ezek az újságcikkek felbecsülhetetlen értékűek neveléstörténeti szakirodalmunk számára. Mivel egyidejűek, és eredeti forrásból, tehát a Georgikon vezetéséből, esetenként magától Festeticstől származtak, pontos és megbízható adatokkal szolgálnak a korszak pedagógiatörténetét kutatók számára.

1800 szeptemberében a Bécsben megjelenő újság, a *Magyar Hírmondó* egy hirdetést tett közzé két ösztöndíjas hely elnyerésére a Georgikonba. A hirdetés szövege pontos tájékoztatást nyújt arról, kik és milyen feltételekkel nyerhetnek ösztöndíjat:

¹ Fellenberg mezőgazdasági iskolája 1804-ben, Thaer möglingi intézete pedig 1807-ben nyílt meg.

² *Magyar Hírmondó* (Bécs) 1798. II. 337–339.

„Keszthelyen, Ns. Szala Vármegyében helyheztetett Mező-Városban, Georgicon nevezet alatt, fel- állítatott gazdasági foglalatosságot tárgyazó Majorban, ollyas Iffjaknak, a kiknek a Gazdaság meg tanulására, és abban szerzett Tudományok után gazdasági Tisztségre kevek vólna, mostanság két üressen álló Stipendiumnak elnyerésére alkalmatosság lévén, a nevezett Georgicon részéről ezennel jelentetik mind azoknak, a kik magokat a Gazdasági tárgyakban gyakorolni kívánnyák, hogy ollyanok magokat, ezen most folyó September, ugy következő October Hónapokban a Georgiconbéli Elöljáróknak személyesen bé jelentsek. A Gazdaságot tanuló Iffjában, akármelly vallású, születésű, és nemzetbéli légyen is az, a meg kívánandó Tulajdonságok ezek: hogy ő a Filozófiát, vagy leg-alább az alsóbb deák Oskolákat jól elvégezte, Deák, Magyar, Német nyelveken írjon, és beszéljen, az elvégzett Tanulásról, s maga viseletéről hiteles bizonytság, vagy Ajánló-Levelet mutasson, végre ép és egészséges testű legyen, ellenben pedig néki az ő élelmére, és ruházattayára (szabad szálláson, fűttésen, és gyertyán kívül) első esztendőre 100, 2-dikra 120, 3-dikra 150 forint adattatik, s egyszersmind arról, ha a három esztendőt dicséretes előmenetellel el végzend, hogy gazdasági Tisztségre emeltetik, bizonyossá tétetik.”³

Az idézett hirdetés szövegéből világosan kitűnik Festetics koncepciója. A Georgikonba felvett nyervehetett és ösztöndíjat is kaphatott, felekezeti hovatartozásra, vagyoni állapotra, és nemzetiségre való tekintet nélkül, minden olyan egészséges fiatal, aki az előírt előképzettséggel rendelkezett, és érdeklődött a mezőgazdaság iránt. A későbbi évek során a Georgikonról a lapokban megjelent írások változatlanul ezeket a kritériumokat hangsúlyozták. Azok az ösztöndíjasok, akik sikerrel elvégezték tanulmányaikat, állásra is számíthattak valamelyik Festetics-birtokon.

Természetesen az ösztöndíjasokon kívül más hallgatók is tanulhattak a Georgikonban. „Külső főpraktikánsoknak” nevezték őket. Ezek a hallgatók más birtokosok költségén vagy saját költségükön látogathatták az órákat, a gazdatiszti képzettség megszerzésének reményében. Sokan közülük nagyon szegények voltak. „Az ide jövő külső praktikánsok oly szegények, hogy még az oltsó ruhák megszerzése is nehezekre esik.” — jelentette az intézet egyik vezetője Festeticsnek.⁴

A mezőgazdasági tudományok iránt érdeklődők a korabeli újságokból szerezhettek tudomást a Festetics által nyújtott lehetőségről:

„Azoknak pedig, a kik önnön költségeiken a gazdasági tárgyakról előadandó Tudományokat magoknak meg szerezni akarják, tudtokra adatik, hogy az ollyanoknak valamint ez előtt, úgy jövődében is (a Georgicon Elöljáróinál meg teendő bé-jelentés után) a gazdasági gyakorlatokon, melyeket egy esztendő alatt is el végezhetnek, el járn, s kedvek szerént ki-választandó Tudományokban magokat gyakorolni minden fizetés nélkül meg engedtetik.”⁵

Az újságok arról is tájékoztatták olvasóikat, milyen tantárgyakat kell tanulniuk a leendő gazdatiszteknek a Georgikonban:

„A Tárgyak, melyek az említett gazdasági majorban elül adatnak, ezek: takarmánykerti vetemény, kereskedésre, s feldolgozásra való plánta, gyümöltsa, szőlő, és erdő mívelés, szarvas marha, birka, sertés, selyem bogár, méh, szárnyas baromfi tenyésztés: vadászat s halászat, s mind ezek körül elöl forduló mesterségek, tovább-

³ Magyar Hírmondó (Bécs) 1800. II. 374.

⁴ Idézi SÜLE Sándor: *A keszthelyi Georgikon*. Bp. 1967. 57.

⁵ Magyar Hírmondó (Bécs) 1800. II. 375.

bá számvetés az ép számokban, a közönséges és tizedes darab számok, pénzváltás, a nyereségnek, avagy kárnak számlálása, tserélés, a pénzzel való kereskedés; álgebrának fundamentomi, geometria theoretica, mechanica, hidrotechnia, a városi és paraszti építés mestersége, rajzolás.”⁶

A fentiekből látható, hogy a leendő gazdatiszteknek igen széles körű ismereteket kívántak nyújtani az intézetben. A főpraktikánsok tantervét Bulla Károly és Pethe Ferenc dolgozta ki az 1797–98-as tanévben.

1804-ben a praktikánsok, vagyis a gazdatisztek képzésén kívül új feladatra is vállalkozott a Georgikon. Megkezdődött a pristaldusok oktatása. Erre a szakra jogi diplomával rendelkezők jelentkezhettek, és az uradalmi jogügyek intézésére képezték ki őket. A *Magyar Kurír* 1804 szeptemberében már hírt adott az új szak indulásáról:

„Azoknak kedveért, kik a Törvényes dolgoknak helyes megtanulása által lépésenként magokat Fiskalisi hivatalra készíttetni szándékoznak, azon Georgiconbéli intézményben egy oly Stipendium határozatott meg, mely esztendőnként 200 forintokból, azonkívül egy Hivatalbéli ruházatra rendelt 100 forintokból, és szabad szállásból áll. A Georgiconbéli Intézet részéről köz-hírül adatik, hogy két Pristaldusi Stipendium létesült, melyre az olyatén Ifjak, kik ezt meg nyerni kívánják, Octóber hónapnak végéig a Georgicon Gazdaságbéli Iskolának Előljáróinál magokat írásban, vagy személyesen jelentsék. Attól, ki ezen Stipendium elnyerésére vágyódik, meg kívántatik az, hogy nem tsak a Törvénybéli Oskolai Cursust elvégezte, hanem hogy a szokott Törvénybéli Censurát is kiállotta legyen, és az erről kiadatni szokott Diplomát, mint valójában fel esküdött Prókátor előmutathassa. Meg kívántatik a Deák, Magyar és Német Nyelveknek tőkilletes beszéllése és írása, és az ép és egészséges testi alkotmány.”⁷

A pristaldusok oktatása során figyelembe vették azokat a követelményeket, melyek egy korszerű nagybirtok jogi ügyei intézésénél elengedhetetlennek bizonyultak. Az elsőéves pristaldusok úrbéri jogot, birtokkezelési ismereteket, kettős számvitelt, de emellett gazdasági tárgyakat is tanultak. A második évben megismerkedtek a magyar jogtudomány alapjaival, köztörvényhatósági tudományokat és a „decisiones curiales” (hivatalos végzések) rendszerét adták elő nekik. Vitathatatlan, hogy a végzett uradalmi ügyészek sokrétű ismereteket szereztek, és meg tudtak felelni a gyakorlati élet állította követelményeknek.

1806-ban indult meg az erdész- és vadászképzés a Georgikonban. Ötéves tanulmányi időt szabtak meg, amely során elméleti és gyakorlati ismereteket szereztek a hallgatók. Míg a gazdatisztek és az uradalmi ügyészek felsőfokú képzésben vettek részt, az erdészek és vadászok oktatása középfokon folyt.

A *Magyar Kurír* című lap 1807. augusztus 18-án a következő hírt közölte:

„Minekutánna a Keszthelyi Georgiconnal özsze kötött Intézetek egy a mellett ki jelett Erdei Fás kertnek bé plántálása után, azon idő pontra jutottak volna, hogy abban Erdei és Vadász Oskola is fel állítottat s avval esztendőnként egy ujj Stipendium özsze kötettetett; köz hírül adatik, hogy ezen Oskolának Cursusa 5 esztendőkre határozatott, ugy, hogy a Nevendékek az első három esztendőt itten Keszthelyen a Georgicon mellett Erdei és Vadász Inas tanulásban és gyakorlásokban töltik, a negyedik eszt.-ben a Pagonyok és vágások körül foglalatoskodván egy

⁶ Magyar Hírmondó (Bécs) 1800. II. 376.

⁷ Magyar Kurír 1804. II. 385 – 386.

Járásbeli Vadásznál lesznek; az ötödik esztendő pedig a Fő Erdész s Vadásznak különös taníttása, és út-mutatása alatt fogják tölteni.”⁸

Az ösztöndíj elnyerésének feltételeiről is tájékoztatta olvasóit a lap:

„A kik végre ezen Stipendiumban részt akarnak venni, azokban meg kívánatlik, hogy:

1. Mintegy 14 esztendősek legyenek,
2. Ép és egészséges testtel bírjanak,
3. Németül és Magyarul beszélni, olvasni és valamit írni tudjanak,
4. Annál kedvesebbek lesznek, ha a többi Normalis Oskolákat el végezvén a Polgári vagy Civilis Oskolát is járták, s a Rajzolásban is már némelly előmenetelt tettek.”⁹

A Georgikon által kínált kedvezmények felsorolása után az elhelyezkedés lehetőségeiről is tudósított az újság:

„A három első esztendőekben mint Inasok, szállást, koszt- és ruházatot kapnak, a negyedik és ötödik esztendőben pedig, mint Legények, tehetségek és előmenetek szerént kész pénz beli segítség is fog adatni. Azután Vadász és Erdészöknek tétetvén, Érdemek, s a Környülállásokhoz képest, nagyobb tökéletesítésök végett Külföldre is fognak küldtetetni, s arra költség adatni, ahonnan midőn vissza jönnek, Erdei és Vadász szolgálatokra fognak alkalmaztatni.”¹⁰

Az erdész- és vadásztanulók képzése sokrétű és magas szintű volt. A kéziratban fennmaradt tantervből kitűnik, hogy a hallgatók az első három évben, amíg az elméleti oktatás folyt, aritmetikát, geometriát, rajzot, növénytant, állattant, ásványtant, lövészetet, lovaglást, kutyaidomítást, számvitelt, építészetet, erdészetet, és más számos más, a gyakorlatban jól hasznosítható ismeretet tanultak, köztük például olyasmit, mint „vadászatok megszervezése és gazdaságos végrehajtása”.¹¹ 1807-től kezdve ménesmester- és lovászképzés is folyt a Georgikonban. A grófi uradalmak ménesei számára így kívántak hozzáértő személyzetet nevelni.

1807 júliusában a *Magyar Kurír* című lap hasábjain megjelent cikk adta hírül elsőként, hogy az év őszén a Georgikonban megkezdődik „A Ló-tenyésztés, a Lovakkal való bánás és a Lovaglás körül való Tudományok tanítása”. A tanítási idő ezen a szakon két év volt. A felvételnél ugyanazokat a feltételeket szabták, mint az erdész- és vadásztanulóknál, azzal a különbséggel, hogy nem 14, hanem legalább 15 éves korú ifjak jelentkezését várták. A leendő ménes mesterek középfokú oktatásban részesültek. A különböző tantárgyakat a Georgikon professzorai, uradalmi ménes mesterek és állatorvosok tanították nekik. A *Magyar Kurír* részletes tájékoztatót adott olvasóinak a tanítandó tantárgyakról is:

„A Tanításbéli Rend két esztendőre felosztva a következők:

Első Esztendőben

Első Exámenre

A Lónak külső formájáról való Tudomány; a Lovak gondviseléséről, zablázásáról, és nyergeléséről; az Istállóbeli rendtartás és Ménésbéli Instructió.

Második Exámenre

⁸ Magyar Kurír 1807. II. Toldalék. 9.

⁹ Magyar Kurír 1807. II. Toldalék. 10.

¹⁰ Magyar Kurír 1807. II. Toldalék. 10–11.

¹¹ SÜLE Sándor: *i. m.* 94–95.

Az Istállóbeli Rendtartás, és az Istállóbeli számadásoknak vezetése, a Lovagló Tudomány, a Szekeres Lovak, Hámok, Szerszámok és Szekerek, s azokkal bánó Mester embereknek meg-esmérése.

Harmadik Exámenre

A Lovagló Tudománynak folytatása, a Lovak tanításának Tudománya, a Lovak Természeti Históriaja és Physiologiaja.

Második Esztendőben

Első Exámenre

A Lovagló Tudománynak Repetitiója, A Lovak Anatómiája, az anglírozás, a kurtírozás Theóriája és Praxisa.

Második Exámenre

A Lovak Tanítása Tudománynak Repetitiója, a Lovak betegségeinek, és Orvoslásának Tudománya, az Orvosló szerek meg-esméréssel.

Harmadik Exámenre

A Pathológia és Therapiának folytatása, a Lovak körmei esmérése és a patkolás.¹²

A kiemelkedő tanulmányi eredményt elérő hallgatóknak külföldi tanulmányutat is kilátásba helyezett Festetics.

A korabeli újságok a többi georgikoni szakirányról, tehát az 1798-ban megnyílt „parasztiskoláról” az 1806-ban megindított kertészképzőről, az 1808-ban megnyílt mérnök- és építésziskoláról és gazdasszonyiskoláról is részletesen beszámoltak. Hírt adtak a vizsgákról, a tanárok és a kiemelkedő eredményt elért tanulók jutalmazásáról. A bécsi *Magyar Hírmondó* már 1798 szeptemberében cikket közölt a Georgikonban lefolytatott második vizsgáról:

„Ezen Hónapnak első napján második exámenjét tartotta a Magyar Georgicon. Örömmel, és teljes meg-elégedéssel hallgatták és szemlélték az Exámenre számosan össze gyülekezett Uraságok a szép reménységű Nevendék Gazdákat, kik ámbár a tavaszon és nyáron által idejeknek nagyobb részét a soha meg nem szűnő mezei foglalatosságokra fordították; mégis, mind a Mathézisből, mind egyéb részeiből a Gazdaság Tudománynak úgy-feleltek, hogy már jobban nem lehetett kívánni. November elejével második oskola esztendejét fogja kezdeni a Georgicon.”¹³

1814-ben a *Nemzeti Gazda* című újság is hírt adott az az év februárjában megtartott vizsgákról. A cikk szerzője lelkes hangon ír a tanulók magas szintű ismereteiről:

„Kemény próba ez, és közel káptalannak kellene az ember fejének lenni, hogy azt az össze halmozott bő tudományt egyszerre előmutathassa: de még is olyan hatalmasan kiállják azok az Ifjak, mintha abban a tudományban vénültek volna meg. Ennek legfőbb oka az, mert a külső szüntelenváló gyakorlás ereje által, az is mit elmélkedve tanultak, belé törődik az elmébe, és mintegy belé szokván feszesen oda ragad.”¹⁴

A vizsgák már a kezdetektől ünnepélyes külsőségek között zajlottak. Nemcsak Festetics György, valamint a Georgikon vezetősége és tanárai vettek részt rajtuk, hanem számos előkelő meghívott személyiség is. Egy-egy vizsga után tekintélyes összeget osztott szét az alapító az arra érdemesek között.

¹² Magyar Kurír 1807. 95–96.

¹³ Magyar Hírmondó (Bécs) 1798. II. 339.

¹⁴ Nemzeti Gazda 1814. XIV. 194.

1801-ben Pethe Ferenc, Kis András és Pruzsinszky József professzorok 100–100 forintot, Asbóth János professzor 50 forintot, két végzett hallgató 50 és 40 forintot, a jól vizsgázott alacsonyabb évesek közül néhányan 20–30 forint jutalmat kaptak. Nemcsak a Georgikon ösztöndíjasai, hanem a külsők, tehát a saját költségükön tanulók is kaptak kisebb összegű jutalmakat.

A vizsgák alkalmával a Georgikon professzorai beszámoltak új tudományos eredményeikről. 1798-ban például Pethe Ferenc egy szélmalom modelljét mutatta be a vizsgán résztvevő meghívottaknak. A modellt egy Hollandiában már kipróbált és jól működő korszerű malom mintájára készítette a professzor. A *Magyar Hírmondó* tudósított az esetről. Mivel a Georgikon gyakorló tan gazdasága területének egy részét

„... vizes posványosság borítja, ennek kiszárogatására leg-erányosabb eszköznek találta a Georgikon a Hollandi-módi szélmalmot, mely által oly helyekről is lehet tsapolni a vizet, ahonnan rendes tsatornákon le nem lehetne azt vonni. A szélmalom modellája (kis- mása) már el készülvén, Pethe Professzor Ur az Exámen alkalmatosságával meg mutatta, hogy a modella közepszerű szélnek erejével minden minutum alatt egy fertály akó vizet merített ki, tehát a valóságos malom ha tsak 64 annyi vizet fog is ki meríteni, esztendő alatt tizenkét millió akó vizet tsapol le a rétekről. Az egész malom fel állítása, oda nem értvén az épületbéli matériákat, alig megyen száz forintra.”¹⁵

A későbbiekben is számos tudományos előadás és beszámoló hangzott el a vizsgák alkalmával tartott ünnepi üléseken. 1817-ben például Pethe Ferenc folyóirata, a *Nemzeti Gazda* adott hírt a májusi vizsgákkal egybekötött tudományos ülésről, amelyen mezőgazdasági újításokról, új gazdasági eredményekről tartottak előadásokat az intézet professzorai, és néhány meghívott vendég. Aki személyesen nem tudott megjelenni, írásban küldte be előadását, melyet ott felolvastak.

„A TT. Vendégeket Liebold Julius Orvos-Doctor és Prof. Ur, a Szerzet mostani Archonja (Fő- tisztje) köszöntötte deák Beszéddel – De Dualismo Agricolarum inter Productionem et Consumptionem. Pásztory Báró felolvasott németnyelven egy előadást: Hogy kelljen a Mezei-gazdaság főbb arányozásait a földművelő Köznépre szállítani, és hogy lehessen ennek jó állapotját segedelmek, és elmélkedve-gyakorló tanítás által megfészkelni. – Ries Orvos-Doctor előmutatta a Ns. Gyülekezetnek a Kukoritzta szár-tzukur készítésének a kimenetelét, azon próbák szerént, a melljeket Palatinus ő ts.kir. Fő-Hertzegege rendeléséből követték el. – Ezek után Asbóth János Ur, a Georgikon Direktora elővette a többi írt munkákat, melljeket ezen alkalmatosságra béküldöttek, ugymint: Kehrn Wilhelm Keszthelyi Fő-Insenőr Ur előadását a Juh-ólak hejjes építéséről rajzolatok és példák által világosítva, Rummy Károly György Urnak, a Karlowitz Gyinasium Direktorának és professorának előadását, a közbirtokok felosztásáról... Perivall János Fridrik Ur Késmárki Tanítónak három munkamív leírása, melljeket rész szerént maga talált fel, rész szerént pedig igazított; ugymint egy egybetsínált Tséplő-Mángurító-Szűrő és Felező Munkamívét és Teherhordó Szekerét és egy Szövőjét, rajzolatokkal eggyütt: Jánosy Alois, a Georgiconban Mathesis tanító Professor Urnak a Georgicon Munkamívéről írt előadását (Theatrum Machinarum Georgici) vagyis a Munkamívek rajzolatjainak Gyűjteményét; melljeket ebben a Szerzetben rész szerént nagyban, rész szerént Kismásban találtatnak; ... Nagy József, Georgiconbeli Praktikáns Urnak előadását a Kromplitermesztés különös módjáról ... Ezeken kívül Müller János Nepomuk Ur, a Schönau és Theresienfeldi Uradalmak Bérlője küldött be Juhnnyíró-ollókat, melljeket az ő Piesting Vashámarában, a bétsi Neustadt mellett azon ollómustra után készültek, a melljeket Ts. Fő-Hertzeg

¹⁵ Magyar Hírmondó (Bécs) 1798. II. 340.

János Ángliából magával hozott, és a melj ollókat a Georgicon juhainak nyírésénél is hasznosnak lenni megismertek.

– Putz Lőtinc Ur, Sopronyi fojmérték-béjjező s helybenhagyó, készített a Szerzet számára egy mérséklett Szénamérő Kismást, mellet a Georgiconban nagyban is felállítanak.¹⁶

A fentiekből világosan látható, hogy a vizsgák alkalmával megrendezett tudományos összejövetelek a magyar haladó agrártudományi törekvések történetében komoly kezdeményezéseknek tekinthetők. Az újságcikk által említett előadások szövege megtalálható az Országos Levéltárban, a Georgikonra vonatkozó iratanyagban. A hazai agrár- és technikatörténészek számára ez igen értékes forrásanyagának számít, melynek nagy része máig is feldolgozatlan.

Mint láthattuk, a Georgikonról megalapításától kezdve számos újságcikk látott napvilágot. Az idézetekből képet kaphattunk az intézet szervezetéről, működéséről, tanulmányi- és vizsgarendjéről. Összefoglalásképpen érdemes, ha csak részleteiben is, bemutatni a *Nemzeti Gazda* című újság egy hosszabb cikkét, amely ismerteti a Georgikon 1814. évi állapotát, értékes adalékokkal járulva hozzá az eddigiekhez.

„Ennek a Gazdasági Szerzetnek, melynek Mgos Gróf Festetits György Ur öExja a Szerzője és Táplálója, az a tzéllja és állhatatos törekvése, hogy abban rész szerént tanultabb és pallérozottabb Ifjak, nem tsak a Mezeigazdasággal esmerkedjenek meg gyakorlás által, hanem egyszersmind annak Igazgatóivá is formáltassanak, Hogy idővel ilyen fontos Hivataloknak méltán és egész haszonnal megállhassanak: rész szerént pedig, hogy alaton sorsú paraszt gyermekek, az olvasás, írás és együgyű számvetés tanulása mellett minden mezei s majorbeli munkának helyes folytatására alkalmatosokká tétessenek, hogy osztán ezekből, utóbb jó mezei Gazdák, értelmes munkás-vezérek, és jó dologra-igyelők váljanak. Utoljára, hogy ezen Gazdasági szerzet által, alkalmatosság adódjon a jövődöbeli birtochosoknak, és minden Mezeigazdaságot kedvellöknek arra, hogy magukat ezzel a szép, és legszükségesebb foglalatossággal, a Mezeigazdasággal okos esmeretséget vethessenek, s ennél fogva idővel, a munkabeli szorgalmat, és a Pallérozott Mezei gazdaság előmenetelét Hazájokban példáson eszközölhessék, és hasznos lépésekkel mozdíthassák elő. Ezen tzélzott tárgyának etalálására, ebben a Szerzetben elosztatnak a Mezeigazdaságot Gyakorlók két-félére: Belső és Külsők. Belsőnek neveztetnek azok, a kik a Mgos Gróf kegyesen kirendelt költségein neveltetnek, laknak, élnek és tanulnak, Külsők pedig azok, a kik vagy Szüleiknek, vagy Atyateherviselőiknek, vagy más Jöltévőknek, vagy végtére Uraságoknak költségein laknak és élnek itten a Mezeigazdaság gyakorlására; melyet a Tulajdonos öExja kegyességéből, költség nélkül nyernek meg.

A Tudományokra nézve, a Georgicon különböző oskolákra osztatik fel, úgy-mint:

1. Elmélkedő Mezeigazdaság Oskolája
2. Paraszt Gyermekekhez szabott közönséges mezeigazdasági Oskola
3. Erdőtudomány és Vadászat Oskolája

Ezen Oskoláknak állandó Igazgatója, ama híres, esmeretes, és több tudós Társaságok Tagja, Asbóth János Ur, a Mgos Gróf öExja minden Jóságainak Praefectusa.

Ezeken kívül a Közjó előmozdítására, kaptolt még özsze ezzel a Szerzettel a Mgos Gróf öExja Filozófián Llyceumot is, hogy így, a Szülök könnyebbségerekre, módot szerzhessen az abban tanulóknak, a Gazdasági Szerzetben előforduló Tudományok hallgatására, és a mezei-gazdasággal való megismerkedésre.

¹⁶ Nemzeti Gazda 1817. XXVI. 401–404.

A Szerzetbeli Rendes Professzor Urak esztendei fizetések, szabad és tisztességes Lakhelyen kívül Ezer forint, minden vizgálat után adandó kegyes jutalom, rámegeyen esztendőnként 400 forintra, melynek fele mindenkor a Pensionalis fundusba tétetik. (Ennek a fundusnak azok vehetik hasznát, akik hét esztendei vizgálat után, valami betegség, vagy elme és testbeli fogyatkozás miatt, a szolgálatra elégtelenné lesznek.)¹⁷

Ebből a tudósításból a korabeli olvasó megtudhatta tehát a Georgikon célját, szervezeti felépítését, professzorainak javadalmazását. Kiderül a cikkből, hogy a tanárok lakásáról az uradalom gondoskodott. A városban vettek vagy béreltek részükre megfelelő különálló házakat. A nőtlenekek a Georgikon épületében szállásolták el. Fizetésük nem volt túlságosan magas, meg sem közelítette az egyetemek, akadémiák tanárainak fizetését.

Igen érdekes, és az 1800-as évek elején ritka jelenség az újságcikk által említett „pensionalis fundus”, vagyis nyugdíjalap, amelyből hét évi georgikoni vizgálat után kaphatott pénzbeli ellátást az a rászoruló tanár, aki betegség miatt már nem tudott tovább tanítani.

Miután nagy vonalakban áttekintettük a Georgikonról szóló korabeli hazai újságcikkeket, megállapíthatjuk: Festetics nagy súlyt helyezett arra, hogy a szélesebb hazai közvélemény értesüljön az intézetben folyó munkáról. 1798-tól kezdve gyakran szerepel hirdetésük a lapokban, de ezeken kívül számos hosszabb cikk és híradás foglalkozott az intézettel. A bécsi *Magyar Hírmondó*, a *Magyar Kurír*, a *Hazai s Külföldi Tudósítások*, a *Nemzeti Gazda*, a rövid életű *Mezei Gazdák Barátja* című lapok gyakran foglalkoztak a Georgikon életével, eredményeivel, közölték a pályázati hirdetéseket.

Érdeemes néhány szót szólni az intézet külföldi sajtóvisszhangjáról is. Német és osztrák lapok jó néhány alkalommal közöltek rövidebb-hosszabb cikkeket a Georgikonról.

A *National Zeitung der Deutschen* 1800-ban például nyolc írásban számolt be a magyar mezőgazdasági tanintézetéről és Festeticsről. Később, 1814 és 1816 között Rummy Károly György, a Georgikon volt professzora több cikket közölt a *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* című lapban az intézet tanügyében folyó munkákról, az elért eredményekről.

Más külföldi újságok, így az *Oekonomische Neugkeiten und Verhandlungen* című lap, valamint a *Hormayr Archiv* is jelentetett meg rövid ismertetést a Georgikonról. Az említett lapok korunk elismert orgánumai voltak, Európa sok országába eljutottak. Így híradásaik révén szélesebb közönség is tudomást szerezhetett a Georgikonban folyó munkáról.

FEHÉR KATALIN

Néhány könyv Kazinczy Ferenc könyvtárából. A debreceni Egyetemi Könyvtár Régi és Ritka Könyvek Tárának kartotéjkjait lapozva találtam öt cédulát, melyeken feldolgozást végző könyvtáros a következő megjegyzést tette: „Kazinczy Ferenc könyvtárából”. A továbbiakban röviden ismertetem a kézbevert könyvek adatait, possessori és marginális bejegyzéseiket.

Kazinczy bibliofil voltáról és két könyvtárának eladásáról — 1806-ban a sárospataki kollégiumnak, 1810-ben Jankovich Miklósnak — Gulyás József¹ és Hubay² Ilona cikkei nyújtanak tájékoztatást.

Az általam ismertetendő könyvek vagy nem kerültek eladásra, vagy az eladások után szerezte azokat Kazinczy.

¹⁷ Nemzeti Gazda 1814. XXVII. 8–9.

¹ GULYÁS József: *Kazinczy mint gyűjtő* = Debreceni Szemle 1932. 7. 1–7.

² HUBAY Ilona: *Kazinczy Ferenc a könyvbarát* = MKSz 1946. 37–45.

1. CLÉRY Jean-Baptiste: Tagebuch über die Vorfälle im Tempelthurme. Während der Gefangenschaft Ludwigs des XVI, Königs von Frankreich. London, 1798. T. Baylis.³

A címlapon két kéz írásával:

Franz Kazinczy 1805.

Kazinczy Gábor (?) 1833. (Utóbbi bejegyzés azonos írással ismétlődik a többi könyvben.)

Ovális bélyegző lenyomata: „Országos Könyvtári Központ Debreceni Raktárából.”⁴

2. HASENSTEIN de Lobkowitz Bohuslas: Ode latine sur Carlsbad⁵ ... avec une traduction polyglotte. Prague, 1829, Schoenfeld.

Az elülső kötéstábla verzőjén kézzel:

Heliconiak' Francisco a Kazinczy. Ex dono autoris. Therm. [ae] Carol.[i] IV. XXII. die Maii MDCCCIX.

A címlapon: Kazinczy Gáboré 1834.

3. VIRGILIUS Máró Publiusnak Georgikonja. Az-az a gazdaságra tanító versei. Ford. Kőszegi Rajnis Ferenc. Kiadta Póka-Teleki Kondé József Benedek. Pest, 1814, Trattner.

Az elülső kötéstábla verzőjén Kazinczy írásával:

„Vettem ezt ajándékban Kondé Urtól a' plajbászolást tette Gróf Desöffy József a könyv elején.”

A címlapon: Kazinczij Ferenc urnak.

Kazinczy Gáboré 1834.

Dessewffy az „Előjáró beszéd”, és a „Vetemények” szövegében tett aláhúzásokat, valamint a margó mellett függőleges vonalakat húzott. Beírt a margóra egy-két szót is, de az írás igen halvány, olvashatatlan.

Kazinczy és Dessewffy évtizedeken át kölcsönöztek egymásnak könyveket, levelezésük számos erre vonatkozó adatot tartalmaz.⁶ A Vergilius kötetet ilyen kölcsönbeadás alkalmával „plajbászolhatta” meg a gróf.

4. TACITUS [Publius] Cornelius: Munkái. Magyarra ford. Baritz György. I. köt., Béts, 1822, Pichler Antal.

Az elülső kötéstábla verzőjén:

[?] Kazinczy Ferenc örök-hírú nagy-bátyám könyvtárja által vevém Széphalmon

15. D.[ie] Majusban, 1834.

A címlapon: Kazinczy Gáboré.

Az eddigiekben leírt négy könyv Kazinczy Ferenc halála után unokaöccse birtokába jutott, az ő szerzését tárgyalta a szakirodalom.

Csatkai Endre ismertetett egy kolligátumot, címlapján „Kazinczy Gáboré 1834. K.[azinczy] F.[erenc] könyveiből bejegyzéssel, s megjegyezte, hogy a költő halála után Kazinczy Istvánné – Ferenc unokaöccsének özvegye – Gábor fia számára vásárolta a hagyatéki könyveiből.”⁷

³ CLÉRY művének német fordítását nem jegyzik: a British Museum és a Bayerische Staatsbibliothek nyomtatott katalógusai. Francia és angol nyelven többször is kiadták.

⁴ Ez a bélyegzőlenyomat valamennyi könyvben megtalálható, a további leírásokban nem említem meg újólag.

⁵ A VII. fordítás Kazinczyé: *A' karlsbadi ferdőre*.

⁶ *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczcel 1793–1831*. Kiadta KAZINCZY GÁBOR. I–III. Pest, 1860–1864.

⁷ CSATKAI Endre: *Kazinczy Ferenc könyvtárából származó kolligátum* = MKsz 1959. 360–363.

Kenyeres Ágnes idézi Kazinczy Gábor Bajzának szóló levelét, melyben a következőket írta: „Kedvezőbb körülmények megengedék, hogy 1834-ben az idvezült könyvtárát magamévá tehessem”⁸

Utolsónak tárgyalom a *Kazinczy Ferenc Munkái. Szép irodalom* című műnek 5., 7., 8. kötetét, melyekben nem szerepelnek a költő és Kazinczy Gábor possessori bejegyzései, de más szempontból tarthatnak számot érdeklődésre.

5. kötet (Esztele. Clavigo. A' testvérek).

Téglalapalakú bélyegző lenyomata: „A Pápai Ev. Ref. Főiskola Ifjúsági Képző Társulat Könyvtára.”⁹

Az elülső kötéstábla verzóján barna tintával Kazinczy autográf javításai a főszöveg lapszámának megjelölésével:

28 véd = védelem

32 emlék = non monumentum, sed memoria visszaemlék.

50 = lég contractum ex levegőég.

A szövegben második és harmadik kéz javításai keverednek a Kazinczyéival.

Kihagyások, toldások, összevonások és az interpunkció változtatásai fordulnak elő.

7. kötet (Ossziánnak minden énekei. 2. köt.)

Barna tintával írt javítások, nem biztos, hogy Kazinczy kezétől származnak.

A „Foglalatban” a jeleket szót „tüzeketre” változtatta, javította a kinyomtatott helyes írás hibákat és megváltoztatta az interpunkciót.

8. kötet (A' Szalamandrine és a képszobor. Egmont)

A pápai önképzőkör könyvtárának bélyegzőlenyomata ebben a könyvben is megtalálható.

A belső címlapon barna tintával: „a Szalamandrin újra van dolgozva 1817. Ezt tehát nem ismerem többé magaménak.

K.[azinczy] F[erenc].”

A példány elejétől végéig olyan képet mutat, mint egy korrektúra; húzás, toldás, egyes betűk és szavak helyét más van beírva, de nem csupán a *Szalamandrine*, hanem az *Egmont* szövegében is, végig Kazinczy kézírásával.

A *Szép irodalom* mindhárom kötete a 19. század első felében használt, kékesszürke papírral borított kartontáblás kötésben van.

OJTOZI ESZTER

⁸ KENYERES Ágnes: *Kazinczy Gábor hagyatéka nyomában* = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. (1970.) Bp. 1971. 273. A levelet KAZINCZY Gábor 1836-ban írta.

⁹ Emellett a Könyvtári Központ debreceni raktárának bélyegzőlenyomata is benne van a könyvben, talányos, hogyan került át a Tiszántúlra!